

Original research paper

Received: 10.08.2018

Accepted: 23.01.2019

Mariusz Borysiewicz

Akademia Pomorska

Słupsk

mariuszbory@wp.pl

**WSPÓLISTNIENIE DIASPOR POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ
NA TERENIE MANDŻURII W LATACH 1898-1950. ZARYS PROBLEMU**Słowa kluczowe: *diaspora polska, diaspora ukraińska, Mandżuria, Chiny*

Powyższy tytuł może sugerować, że tematem artykułu jest współpraca obu społeczności – polskiej i ukraińskiej – na obszarze Mandżurii. Jednak bliższe spojrzenie na losy interesujących nas diaspor wskazuje, że owo współlistnienie¹ ograniczało się w istocie do nieregularnych spotkań o profilu kulturalno-edukacyjnym w harbińskim Klubie „Prometeusz”, gdzie starano się nie uwypuklać różnic dzielących oba narody. Zamiast tego koncentrowano się na zagadnieniach obejmujących głównie krzywdy doznane zarówno przez Polaków, jak i Ukraińców ze strony Rosjan². Poza tym obie społeczności raczej ze sobą nie współpracowały. Mimo wszystko ich koegzystencja w tak egzotycznym miejscu zasługuje na uwagę oraz dalsze badania.

Nasilająca się od końca lat dziewięćdziesiątych XIX wieku ekspansja Cesarstwa Rosyjskiego na Dalekim Wschodzie zaowocowała powstaniem licznych skupisk słowiańskich kolonistów, najczęściej wywodzących się z zachodnich krańców Imperium Rosyjskiego³, w tym Polaków i Ukraińców, którzy na ponad pół wieku zdomowali

¹ Współlistnienie rozumiane jest jako życie obu społeczności w obrębie jednego regionu i miasta (Harbinu). Termin ten nie oznacza jednak współpracy, wspólnych inicjatyw gospodarczych czy też jeszcze bardziej pogłębionych relacji. Obie diaspory zajmowały się zazwyczaj swoimi sprawami i nie ingerowały w problemy dnia codziennego drugiej strony lub czyniły to w sposób niezwykle okazjonalny.

² W praktyce organizowano prelekcje, podczas których najczęściej poruszano tematy historyczne, niewzbudzające większych kontrowersji wśród zebranych słuchaczy. Co ważne, w tego typu spotkaniach nie uczestniczyli wyłącznie Ukraińcy i Polacy. Zdarzało się, że zapraszano mówców z innych państw, czego przykładem może być odczyt wygłoszony przez konsula Estonii w Harbinie 16 maja 1932 roku. W trakcie spotkania jego uczestnicy zapoznali się z zawiłymi dziejami estońskiej oświaty i literatury, ze szczególnym uwzględnieniem rosyjskiej okupacji. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (dalej: Ossolineum), Zbiory czasopism (dalej: ZC), sygn. 294.827, *Listy Harbińskie* 12 (1932), k. 4.

³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Archiwum Prymasa Polski (dalej: APP), sygn. 65, List siostry Marii Immaculaty Łabujewskiej do kardynała Augusta Hlonda, Prymasa

się w północno-wschodnich Chinach⁴. Historia polskiego i ukraińskiego osadnictwa na tym obszarze, a więc w Mandżurii⁵, nie stanowi częstego obiektu badań historycznych. Jednak na podstawie dostępnych źródeł można stwierdzić, że obie społeczności charakteryzowały się wieloma podobieństwami. Niewątpliwie najważniejszym z nich był sposób zapoczątkowania obecności obu wspólnot w Chinach na przełomie XIX i XX wieku. Geneza zarówno polskiej, jak i ukraińskiej społeczności w Mandżurii wiązała się z budową Kolei Wschodniochińskiej przez Imperium Rosyjskie w latach 1897-1903⁶. Kolej ta łączyła Syberię z północnymi Chinami, a po ukończeniu liczyła prawie 2 tys. kilometrów⁷. Rosyjskie dążenia do podporządkowania sobie Mandżurii nabrały zdecydowanego tempa dopiero w drugiej połowie XIX wieku⁸, głównie za sprawą podjęcia decyzji o budowie Kolei Wschodniochińskiej, która miała połączyć rosyjskie

Polski, Harbin, 14 grudnia 1937, k. 33. Warto jednak pamiętać, że za sprawą Rosjan na terenie Mandżurii znaleźli się również Żydzi, Ormianie, Tatarzy, Gruzini, Litwini, Łotysze, a nawet Niemcy, którzy przybywali tam głównie z chęcią poprawy swojej sytuacji finansowej. Wynikało to z liberalnej polityki Sergieja Witte (1849-1915), wpływowego ministra finansów w carskiej Rosji, który od początku budowy Kolei Transsyberyjskiej w 1891 roku podkreślał decydujące znaczenie osadnictwa dla rosyjskich planów kolonizacji tych ziem. Sergei Yulievich Witte, *The Memoirs of Count Witte* (Garden City: William Heinemann, 1921), 86-89. Przedstawiciele wielu innych narodowości zagościli na stałe w północnych Chinach po otwarciu tego regionu na handel zagraniczny w styczniu 1907 roku. Wówczas pojawili się tam między innymi Amerykanie, Brytyjczycy, Francuzi, Włosi, czy też Holendrzy, którzy pracowali dla wielkich korporacji międzynarodowych (Książnica Pomorska – dalej: KP, Zbiory specjalne – dalej: ZS, sygn. 3391, List Emilii Czajewskiej, Szczecin, 30 sierpnia 1972). Ważny element lokalnej społeczności stanowili także Japończycy, a wraz z nimi Koreańczycy, których liczba i znaczenie nieprzerwanie rosły aż do 1945 roku, kiedy na teren Mandżurii wkroczyła Armia Czerwona (Archiwum Akt Nowych – dalej: AAN, Kolonia Polska w Mandżurii – dalej: KPM, sygn. 66, Wspomnienie dotyczące życia i działalności kolonii polskiej w Mandżurii, Warszawa 1952, k. 29; KP, ZS, Wspomnienia z lat młodości w Harbinie, sporządziła Emilia Czajewska, Szczecin 1985, k. 8).

⁴ AAN, KPM, sygn. 66, Historia kolonii polskiej w Mandżurii, opracował Kazimierz Krąkowski, Warszawa 1951, k. 8-10.

⁵ Mandżuria jest krainą o dużym znaczeniu historycznym na północnym wschodzie Chin. Na zachodzie ograniczają ją góry Wielki Chingan i Mongolia Wewnętrzna, na północy i wschodzie rzeki Amur oraz Ussuri, a na południu Morze Żółte. Mandżuria swoim kształtem przypomina nieregularny czworobok rozszerzony w części północnej i wydłużony w kierunku północy i południa. W jej granicach znajduje się Harbin. Na ziemiach tych tradycyjnie zamieszkują Kitanowie, Xianbei oraz inne ludy, które stworzyły kilka dynastii w północnych Chinach. Z tego obszaru wywodzi się również Mandżurowie, którym wspomniane tereny zawdzięczają swoją nazwę. W 1644 roku Mandżurowie podbili Chiny i założyli cesarską dynastię Qing panującą od 1644 do 1911 roku. Na początku XX wieku o teren Mandżurii rywalizowało Cesarstwo Rosyjskie i Cesarstwo Japońskie. Spór ten doprowadził do japońskiej dominacji na tym obszarze, uwieńczony utworzeniem zależnego państwa Mandżukuo, którego władze całkowicie podlegały Japończykom. Po kapitulacji Japonii w 1945 roku terytorium Mandżurii wróciło do Chin. Stevan Harrell, *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers* (Seattle: University of Washington Press, 1995), 190; Andrew Nahm, *Korea: Tradition and Transformation. A History of the Korean People* (Elizabeth: Hollym International Corporation, 1996), 89-90.

⁶ National Archives and Records Administration (Narodowe Archiwum Stanów Zjednoczonych – dalej: NARA), Records of the Department of State (Akta Departamentu Stanu), sygn. 75422233, Report on the situation on the western line of the Chinese Eastern Railway (Sprawozdanie na temat sytuacji na zachodniej linii Kolei Wschodniochińskiej), Harbin, 13 października 1932, k. 1-2.

⁷ Chin-Chun Wang, „The Chinese Eastern Railway”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 122 (1925): 57.

⁸ Alexis Krausse, *Russia in Asia. A Record and Study* (London: Grant Richards, 1900), 330-331.

miasta Czyta i Władywostok⁹. Zanim jednak doszło do ostatecznej realizacji koncepcji utworzenia eksterytorialnego korytarza prowadzącego przez terytorium Mandżurii w latach 1897-1903, którym biegła linia kolejowa łącząca Moskwę z Władywostokiem, stanowiąca przedłużenie linii transsyberyjskiej¹⁰, Rosjanie zdołali opanować tereny znajdujące się nad Amurem, obszar od rzeki Ussuri do Oceanu Spokojnego oraz podbić ziemie położone w Azji Środkowej. Dalsze poszerzenie granic imperium nastąpiło kosztem osłabionych wojnami z mocarstwami kolonialnymi i powstaniem Chin.

Pertraktacje dotyczące uzyskania zgody chińskich władz na budowę Kolei Wschodniochińskiej były prowadzone od kwietnia do czerwca 1896 roku, podczas pobytu Li Hung-changa (1823-1901), prominentnego dostojnika dworu pekińskiego w końcowym okresie panowania dynastii Qing¹¹, w Rosji z okazji koronacji cara Mikołaja II. Z kolei szczegółowe ustalenia zapadały w Moskwie¹². W celu uzyskania przychylnego stanowiska strony chińskiej nie cofano się przed żadną formą działania, łącznie z udzieleniem pożyczki na spłatę kontrybucji Japonii po przegranej wojnie chińsko-japońskiej z lat 1894-1895, obietnicą obrony Chin przed dalszą agresją ze strony Cesarstwa Japonii czy wielomilionową łapówką dla decydującego o losach projektu chińskiego dygnitarza¹³. W rezultacie 8 września 1896 roku doszło do podpisania umowy umożliwiającej powstanie Kolei Wschodniochińskiej¹⁴.

⁹ Mara Moustafine, *Secrets and Spies. The Harbin Files* (London: N.S.W. Vintage, 2002), 10.

¹⁰ Hollington Tong, *Facts about the Chinese Eastern Railway Situation* (Harbin: Committee for Public Enlightenment of Northeastern Provinces, 1929), 15; Edward Kajdański, *Korytarz. Burzliwe dzieje Kolei Wschodniochińskiej 1898-1998* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 12-58; Sören Urbansky, *Kolonialer Wettstreit. Russland, China, Japan und die Ostchinesische Eisenbahn* (Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2008), 23-170.

¹¹ W czasie negocjacji Li Hung-chang miał 72 lata. Mimo wszystko pozostawał on jednym z najzażorszych zwolenników reformy systemu panującego w Cesarstwie. Przekonywał dwór, że Chiny powinny ulec jak najszybszej modernizacji, przyswajając technologię i system edukacyjny zagranicznych mocarstw. Niewątpliwie zdawał sobie sprawę z ogromnej ekonomicznej i militarnej przewagi Rosji nad Chinami, co mogło zaważyć na jego postawie w trakcie kontaktów ze stroną rosyjską. Alicia Little, *Li Hung Chang. His Life and Times* (London: Cassell and Company, 1903), 95-100; Albert Philip Ludwig, *Li Hung Chang and Chinese Foreign Policy, 1870-1885* (Los Angeles: Manuscript, 1936), 208; Arthur Hummel, *Eminent Chinese of the Ch'ing Period* (Washington: United States Government Printing Office, 1943), 470.

¹² Ian Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War* (London: Longman, 1996), 31.

¹³ Nieprzerwanie dominuje pogląd, że Li Hung-chang otrzymał około 3 mln rubli za pomyślne załatwienie sprawy przedłużenia Kolei Transsyberyjskiej przez Mandżurię oraz przychylnie spojrzenie na możliwość zawarcia przymierza z Rosją carską: Kazimierz Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie* (Harbin: Harbin Daily News Press, 1928), 10; George Bronson Rea, „Before the Kyoto Conference of the Institute of Pacific Relations”, *The Far Eastern Review: Engineering, Finance, Commerce* 25 (1929): 487; Rosemary Kathleen Iery Quested, *Sino-Russian Relations. A Short History* (London: George Allen and Unwin, 1984), 82; Witold Rodziński, *Historia Chin* (Wrocław: Ossolineum, 1992), 483. Jednak główny twórca tej koncepcji, która stała się podstawą rosyjskiej ekspansji gospodarczej i terytorialnej na Dalekim Wschodzie, a więc minister finansów Sergiej Witte (1849-1915), w swoich wspomnieniach, ukończonych w 1912 roku, zdecydowanie zaprzeczył, aby kiedykolwiek próbował przekupić chińskiego dyplomata. Jednocześnie odrzucił pogłoski sugerujące, że to sam Li Hung-chang domagał się zapłaty za podjęcie korzystnych działań względem Rosji. Witte, *The Memoirs*, 95.

¹⁴ John Van Antwerp MacMurray, *Treaties and Agreements with and Concerning China, 1894-1919* (New York: Oxford University Press, 1921), 270.

W budowie nowej linii kolejowej brało udział nawet 7 tys. Polaków, stanowiących 30% personelu inżynieryjno-technicznego, a jednocześnie prawie 80% osób zatrudnionych bezpośrednio przy budowie¹⁵. Jednym ze wspomnianych inżynierów był Adam Szydłowski, który 11 kwietnia 1898 roku założył Harbin¹⁶. Na przestrzeni zaledwie kilku dekad ta niewielka osada kolejowa stała się blisko milionowym miastem, a także głównym ośrodkiem społeczności polskiej i ukraińskiej na terenie Mandżurii¹⁷.

Większość pierwszych ukraińskich osadników także była zatrudniona przy budowie Kolei Wschodniochińskiej, jednak głównie jako osoby bezpośrednio zaangażowane przy pracach fizycznych lub jej obsłudze technicznej¹⁸. Wynikało to przede

¹⁵ Marian Kałuski, *Polacy w Chinach* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2001), 77.

¹⁶ Już w 1938 roku szacowano liczebność Harbinu na przeszło 450 tys. osób. Edmund Jan Reyman, *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”, 1938), 866-867. Z kolei znacznie bardziej dokładne dane, zebrane rok później przez japońską administrację miasta, precyzują tę liczbę na 457 980 mieszkańców, wśród których większość stanowili Chińczycy. Bureau of Information Manchukuo State Council, *An Outline of the Manchukuo Empire, 1939* (Dairen: Manchuria Daily News Press, 1939), 25-28. Wcześniej, w połowie lat dwudziestych XX wieku, Harbin był zamieszkały przez ponad 200 tys. osób. Najliczniejszą grupę jego mieszkańców stanowili Rosjanie, których liczbę szacowano na 120 tys. Tak duży napływ Rosjan wynikał zapewne z niedawnej wojny domowej i porażki tzw. białych Rosjan. John Stephan, *The Russian Fascists. Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945* (London: Hamish Hamilton, 1978), 37. Największy przyrost populacji miasta nastąpił w latach 1950-1958, co wiąże się z faktem, że zamieszkiwało je wówczas ponad półtora miliona osób, głównie chińskich rolników i robotników, którzy przybyli do Mandżurii z południowych regionów kraju w poszukiwaniu pracy. Jednak w tym samym czasie drastycznie zmalała liczebność zagranicznych mieszkańców Harbinu. W 1947 roku znajdowało się tam niespełna 38 tys. Europejczyków, z czego większość stanowili Rosjanie: Søren Clausen, Stig Thøgersen, *The Making of a Chinese City. History and Historiography in Harbin* (Armonk: M.E. Sharpe, 1995), 159.

¹⁷ NARA, Records of the National Security Council (Akta Rady Bezpieczeństwa Narodowego), sygn. 6924260, Implementation of Soviet objectives in China (Wdrażanie sowieckich celów strategicznych w Chinach), 15 września 1947, k. 1-3.

¹⁸ Wyjątku nie stanowili nawet pierwsi liderzy ukraińskiej diaspory w Mandżurii. Jako przykład takiego stanu rzeczy może posłużyć postać Jurija Hłuszko-Mowy (1882-1942), który swoją obecność na Dalekim Wschodzie rozpoczął od pracy na stanowisku mechanika w zakładach remontowych Kolei Wschodniochińskiej w Harbinie w latach 1904-1907. Co ciekawe, swoją aktywność społeczno-polityczną zainaugurował występami w amatorskiej grupie teatralnej pod koniec 1907 roku. W połowie czerwca 1918 roku w Ussuryjsku odbył się Ogólnoukraiński Zjazd działaczy i obywateli Dalekiego Wschodu, na którym postanowiono zorganizować Dalekowschodnią Ukraińską Radę i Narodowy Fundusz dla potrzeb Ukraińców. Dodatkowo sformułowano polityczne wymogi dotyczące stworzenia Autonomii Ukraińskiej na terytorium Dalekiego Wschodu. Jurij Hłuszko-Mowa zorganizował podobny zjazd w Harbinie, który wyłonił Okręgową Radę Mandżurii. W 1918 roku odbyły się jeszcze dwa zjazdy ukraińskie w Harbinie, na których postulowano, aby Moskwa uznała tę część Dalekiego Wschodu za część Ukrainy oraz wyprowadziła swoje wojska i przekazała broń władzom ukraińskim. Jeszcze wcześniej, 26 marca 1917 roku, przeprowadzono pierwsze ogólne zebranie ukraińskich osiedleńców Dalekiego Wschodu we Władywostoku, na którym stworzono Towarzystwo Proswita. Pod koniec października 1918 roku został zwołany kolejny zjazd Ukraińców, na którym zatwierdzono projekt Konstytucji Ukraińców Dalekiego Wschodu, postanowiono zorganizować wojsko ukraińskie i wybrano nowy skład Sekretariatu na czele z Jurijem Hłuszko-Mową. Jednak wkrótce władza na Dalekim Wschodzie się zmieniła. Po zajęciu Syberii przez wojska białych Rosjan podporządkowanych władzy admirała Aleksandra Kołczaka (1874-1920) zaczęto prześladować ukraiński ruch narodowy. Z przyjściem bolszewików rozpoczęto masowe areszty liderów ukraińskich na Dalekim Wschodzie i rozwiązano lokalne

wszystkim z tego, że Głównym Zarządem Budowy Kolei Wschodniochińskiej (powstał w 1897 roku oraz mieścił się we Władywostoku) kierował Polak, inż. Stanisław Kierbedź¹⁹, któremu z kolei udało się obsadzić ważniejsze stanowiska kierownicze. Dzięki temu pracę przy budowie kolei zarówno w Petersburgu, jak i we Władywostoku, a przede wszystkim w Mandżurii, znalazło wielu polskich inżynierów, kolejarzy i specjalistów, których Kierbedź znał jeszcze z czasów budowy Kolei Transsyberyjskiej²⁰. Natomiast resztę kadry inżynierskiej stanowili Rosjanie. Chcąc podtrzymać resztki suwerenności, Chińczycy sprzeciwili się oddaniu koncesji na budowę i eksploatację wspomnianego połączenia kolejowego bezpośrednio Imperium Rosyjskiemu. Utworzono więc w tym celu Bank Rosyjsko-Chiński, znajdujący się pod całkowitą kontrolą rosyjskiego Ministerstwa Finansów²¹. W dalszej kolejności bank powołał do życia Spółkę Akcyjną Kolei Wschodniochińskiej, która stała się formalnym właścicielem omawianej linii kolejowej²².

Nowo utworzona spółka otrzymała wiele uprawnień, w tym możliwość eksploatacji licznych bogactw naturalnych na obszarach przylegających do eksterytorialnego korytarza kolejowego²³ (z czego skorzystali również polscy i ukraińscy przedsiębiorcy), a nawet prawo do posiadania własnej straży, którą rozlokowano na całym obszarze wywłaszczonej ziemi, podlegającej wyłącznie administracji kolejowej²⁴. Co więcej, liczba polskich osadników w Mandżurii wzrosła z chwilą utworzenia w 1901

organizacje ukraińskie. W 1924 roku Hłuszko-Mowa został skazany przez bolszewików na pięć lat więzienia za próbę oderwania części Syberii i północnej Mandżurii od rosyjskiego Dalekiego Wschodu. Po odbyciu kary więzienia nielegalnie przedostał się na Ukrainę w 1930 roku. Jesienią 1941 roku brał udział w działaniach na rzecz powołania ukraińskiego rządu w okupowanym Kijowie. Jednak wkrótce starania te zostały stłumione przez Niemców. Jurij Hłuszko-Mowa został zamordowany i pochowany w Kijowie jesienią 1942 roku. Іван Світ, *Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича* (Одеса – Хабаровськ: Інститут Океанічної України, 1944), 7; idem, „Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки)”, *Визвольний шлях* 4 (1963): 389; idem, „Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки)”, *Визвольний шлях* 5 (1963): 517-524.

¹⁹ Marek Cabanowski, *Tajemnice Mandżurii. Polacy w Harbinie* (Warszawa: Muzeum Niepodległości: 1993), 11; Edward Kajdański, *Polacy na Dalekim Wschodzie. Inżynier Kazimierz Grochowski, Czyngis-chan i złoto barona Ungerna* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2014), 15-16.

²⁰ KP, ZS, sygn. 3399, Polska działalność gospodarcza na Dalekim Wschodzie. Przeszłość i przyszłość organizacji wywozu, przygotował Tadeusz Szukiewicz, Kraków 1949, k. 22. Co ważne, Kolej Transsyberyjska stanowiła sieć linii kolejowych głównie w azjatyckiej części Rosji, które zostały wybudowane w latach 1891-1916. Jej głównym szlakiem nieprzerwanie jest linia transsyberyjska, która prowadzi z Moskwy do Władywostoku, przez Niżny Nowogród, Perm, Jekaterynburg, Omsk, Nowosybirsk, Krasnojarsk, Irkuck, Ułan Ude i Czytę. Natomiast Kolej Wschodniochińska oferowała skrócony przejazd z Czyty do Władywostoku przez północną Mandżurię. Rosjanom udało się utrzymać nad nią kontrolę aż do 1935 roku. Wówczas jednak kolej trafiła w ręce Japończyków, a co za tym idzie – wszyscy obywatele ZSRR stracili pracę na magistrali kolejowej i w podległych jej firmach: Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939 (dalej: OIISG), sygn. I.303.4.3145, Bieżący Raport Ekonomiczny Nr 1/35, k. 685-686.

²¹ Sidney Harcave, *The Memoirs of Count Witte* (Armonk: M.E. Sharpe, 1990), 237.

²² Witold Rodziński, *Historia Chin* (Wrocław: Ossolineum, 1992), 526-528.

²³ Lienen Tsao, *The Chinese Eastern Railway. An Analytical Study* (Shanghai: Bureau of Industrial and Commercial Information, 1930), 41.

²⁴ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.5515, Opis sytuacji na Dalekim Wschodzie, 1931, k. 2-3.

roku dwudziestopięcioletniego Korpusu Straży Pogranicznej, który działał w pasie wyłączonej ziemi, tylko teoretycznie należącej do Chin, a w praktyce kontrolowanej przez carskich urzędników²⁵.

Znaczny odsetek tych oddziałów, w tym co najmniej 15% kadry oficerskiej²⁶, stanowili Polacy. Wielu z nich po odbyciu służby wojskowej wybierało pracę na kolei i dostatnie życie w odległej, lecz bogatej Mandżurii, a nie powrót do kraju. Jeszcze inni osiedlali się w Mandżurii jako rzemieślnicy albo kolejarze. Dobrze zarabiali, przeważnie w złotych rublach, mieszkali w jedno- lub dwurodzinnych domach otoczonych ogrodami, a niektórzy z nich zatrudniali chińską pomoc domową²⁷. Dodatkowo Polacy zajmowali wysokie stanowiska w lokalnej bankowości, medycynie, sądownictwie, a nawet samorządzie miejskim²⁸.

Korzystali również z przychylnego nastawienia władz rosyjskich, którego brakowało w zaborze rosyjskim. Rosjanie wiedzieli, że ograniczona liczebnie grupa Polaków nie może zagrozić ich interesom, a umiejętności wielu z nich mogą się przydać w utrwalaniu rosyjskich wpływów na Dalekim Wschodzie²⁹. Tym sposobem w 1903 roku Polacy otrzymali zgodę na utworzenie Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności, czyli pierwszej polskiej organizacji w Mandżurii, a dwa lata wcześniej pozwolenie na budowę kościoła katolickiego. Z tego względu polscy osadnicy w Mandżurii mieli zapewnione lepsze warunki życia od przedstawicieli enklawy ukraińskiej, co nieznacznie zmieniło się dopiero w kolejnych latach³⁰.

Na terenie Harbinu, zwłaszcza w początkowym okresie jego istnienia, pojawiło się liczne i szybko rozrastające się grono Polaków pracujących na rzecz Rosjan³¹. Z biegiem lat pojawiły się tam kościoły katolickie³², w których posługę duszpasterską

²⁵ Edward Kajdański, *Wspomnienia z mojej Atlantydy* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2013), 21.

²⁶ Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 15-16.

²⁷ KP, ZS, sygn. 3390, *Wspomnienia z lat młodości w Harbinie (1921-1945)*, Emilia Czajewska, Szczecin 1985, k. 6.

²⁸ Wiesław Theiss, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919-1923* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1992), 28.

²⁹ Wypada zaznaczyć, że autorem pierwszego planu miasta był inż. Konstanty Jokisz, zaś w 1908 roku zastępcą burmistrza został inż. Eugeniusz Dynowski, który w latach 1910-1911 pełnił on funkcję burmistrza. Ponadto w owym czasie Rada Miejska Harbinu była całkowicie zdominowana przez Polaków i Niemców, stąd wiadomo, że polska kolonia w Mandżurii nie składała się wyłącznie z żołnierzy i kolejarzy. Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 55; Stanisław Nernheim, „Polonia harbińska (zarys historyczny)”, *Daleki Wschód* 7 (1934), 1.

³⁰ KP, ZS, sygn. 3390, *Wspomnienia z lat młodości w Harbinie (1921-1945)*, Emilia Czajewska, Szczecin 1985, k. 9.

³¹ *Biuletyn Polskiej Izby Handlowej w Harbinie* 5 (1932): 3.

³² W Harbinie powstały dwa kościoły katolickie – pw. św. Stanisława oraz św. Józefa. Oficjalny komitet budowy pierwszego kościoła powstał w marcu 1903 roku, ale wybudowano go dopiero w 1909 roku. W dniu 5 maja 1906 roku podjęto decyzję, że kościół zostanie wzniesiony w stylu neogotyckim. Projekt wykonał bezpłatnie inż. Mikołaj Kazi-Girej. Kościół szybko stał się jednym z najważniejszych ośrodków życia polskiego w Mandżurii, przyciągając wiele osób, zwłaszcza takich, które w innych przejawach tego życia nie uczestniczyły. Wieloletnim proboszczem był ks. Władysław Ostrowski, którego wspierała Rada Parafialna, złożona z komitetu zajmującego się budową kościoła. Główną rolę w tym komitecie odgrywała Zofia Wells, jedna z inicjatorek całego przedsięwzięcia. Jednak jej rodzina została zmuszona do opuszczenia Harbinu w 1934 roku w związku z pogarszającą się sytuacją materialną tamtejszych Polaków: Library of Congress (Biblioteka Kongresu),

sprawowali polscy kapłani³³, a także rozpoczęły swoje funkcjonowanie polskie szkoły, towarzystwa kulturalne i dobroczynne. W marcu 1920 roku dla potrzeb lokalnej Polonii utworzono również konsulat, który bardzo szybko stał się centralnym punktem w życiu polskiej społeczności na terenie Mandżurii³⁴. Do zadań tej placówki należało między innymi udzielanie pomocy finansowej rodakom. Niestety wsparcie to nie zawsze mogło być w pełni wykorzystane z powodu licznych sporów w obrębie polskiego środowiska³⁵.

Szczególne znaczenie dla rozwoju polskiej diaspory w Mandżurii miało otwarcie wspomnianego konsulatu³⁶ i szczerze zaangażowanie jego pracowników w losy tamtejszych Polaków. W kolejnych latach niezwykle istotna dla przetrwania polskiej kolonii stała się pomoc, zarówno finansowa jak i merytoryczna, płynąca z Polski, między innymi za pośrednictwem polskiej służby konsularnej. Wspomagano w ten sposób głównie Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza, Stowarzyszenie „Gospoda Polska”³⁷

Manuscripts (Zbiory rękopisów), sygn. DS796.S29, Persons registered at the Polish Consulate in Shanghai, 1934-1941, on the basis of documents issued by Polish authorities (Lista osób zarejestrowanych w Konsulacie RP w Szanghaju w latach 1934-1941), k. 1; „Historia Parafii Polsko Katolickiej w Charbinie”, *Pamiętnik Charbiński* 1 (1923): 22-32; Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 18-19. Ze względu na dużą liczbę katolików, przeważnie Polaków, zamieszkujących handlową część Harbinu, tzw. Przystań, w 1922 roku rozpoczęto tam wznoszenie drugiego kościoła. W 1924 roku wydzielono z parafii św. Stanisława fragment miasta i utworzono w nim nową parafię św. Jozafata. Dołączono do niej również wszystkie osady leżące wzdłuż zachodniej części linii Kolei Wschodniochińskiej. Proboszczem został ks. Antoni Leszczewicz. Poświęcenie kościoła nastąpiło w 1925 roku, a później utworzono w nim szkołkę początkową. „News of the propaganda”, *Catholic Missions and Annals of the Propagation of Faith* 1 (1924): 94; Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 47-49.

³³ „Oaza polskości w sercu Azji. Rozmowa z ks. prał. Ostrowskim z Charbina”, *Ilustrowany Kurjer Codzienny* 18 września 1935, 4.

³⁴ Wojciech Skóra, „Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władystoku w latach 1920-1924”, w *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, red. Andrzej Furier (Szczecin: Książnica Pomorska, 2008), 79.

³⁵ Konstanty Symonolewicz, *Miraże mandżurskie* (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1932), 268.

³⁶ Polski konsulat w Harbinie został utworzony na rzecz Polonii wchodzącej w skład personelu Kolei Wschodniochińskiej, bez formalnej aprobaty miejscowych władz i działał nieprzerwanie w latach 1920-1941. Jednak kilkakrotnie zmieniała się jego formalna nazwa. Początkowo określano go jako konsulat (1920-1924), później jako delegację RP (1924-1939), a wreszcie konsulat generalny (1939-1941). W podobny sposób zmieniały się kompetencje omawianej placówki, zarówno terytorialne, jak i urzędnicze. W konsulacie załatwiano sprawy z całego Dalekiego Wschodu, choć formalnym okręgiem urzędowania były Mandżuria i miasto Błagowieszczeńsk wraz z obwodem, a później państwo Mandżukuo wraz z półwyspem Kwantung. Bezpośrednio podlegał on Poselstwu RP w Tokio, następnie Poselstwu w Szanghaju, zaś w różnych okresach bezpośrednio centrali MSZ w Warszawie. XYZ, „Rozwój stosunków polsko-chińskich (1917-1936)”, *Polityka Narodów* 10 (1937): 145-161; Wojciech Skóra, „Placówki MSZ Drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie w latach 1920-1941 na tle dziejów Chin i Mandżurii (Mandżukuo). Szkic do problemu”, w *Na szlakach dwóch światów. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Hauzińskiemu*, red. Agnieszka Teterycz-Puzio (Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2016), 684-700.

³⁷ Dopiero pod wpływem wydarzeń, które miały miejsce w Rosji w latach 1904-1906, udało się zarejestrować pierwsze polskie stowarzyszenie świeckie pod nazwą „Gospoda Polska”. Działania w tym kierunku podjęła grupa 35 osób w połowie 1907 roku. Pierwszym prezesem został Wiktor Roman. Siedziba stowarzyszenia mieściła się początkowo w dwóch pomieszczeniach na plebanii, jednak w grudniu 1907 roku podjęto decyzję o budowie własnego gmachu. Budowa – finansowana

(ryc. 1) i niektóre czasopisma wydawane w Harbinie, a zwłaszcza „Tygodnik Polski”³⁸. Ukraińcy, którzy w tamtym czasie nie posiadali własnego państwa, nie mogli liczyć na tego rodzaju wsparcie. Przykładowo próba otwarcia ukraińskiego konsulatu w Harbinie pod koniec 1919 roku zakończyła się niepowodzeniem, a niedoszłego konsula – Petro Twierdowskiego (1889-1938) – Rosjanie zmusili do opuszczenia Mandżurii³⁹. Stąd też rozwój społeczno-kulturalny ukraińskiej kolonii w Mandżurii następował znacznie wolniej niż diaspory polskiej.

Należy jednak podkreślić, że pierwsze ukraińskie stowarzyszenie oświatowo-kulturalne na terenie południowej Mandżurii powstało już w 1903 roku w miejscowości Liaoyang. Jego założenie wiąże się z amatorską grupą teatralną, składającą się głównie z pracowników Kolei Wschodniochińskiej, której członkowie postanowili zająć się działalnością społeczno-oświatową, aby pomóc swoim rodakom⁴⁰. Poza tym tzw. Ukraiński Klub, który – podobnie jak „Gospoda Polska” – dzielił się na wiele mniejszych sekcji, na przykład artystyczną, zajmującą się przygotowaniem koncertów oraz występów teatralnych w języku ukraińskim, przyczynił się do zachowania tożsamości narodowej Ukraińców na obszarze całej Mandżurii⁴¹. Jednocześnie klub ten stanowił podstawę ukraińskiego życia społeczno-kulturalnego aż do 1937 roku⁴². Ukraiński Klub –

z kredytów, które miały być spłacone przez bogatszych przedstawicieli Polonii w zamian za udziały – ruszyła w 1912 roku. W 1913 roku zbudowano jednopiętrowy gmach. Rok później dobudowano do niego salę ze sceną, a w 1919 roku drugie piętro. Stowarzyszenie, oprócz inicjatyw kulturalno-oświatowych, prowadziło działalność gastronomiczną i rozrywkową: *Praca. Pismo Postępowe i Demokratyczne* 8 (1918), 10; Nernhejm, *Polonia harbińska*, 2-3. Poza tym wykształciło specyficzny sposób rozstrzygania sporów pomiędzy swoimi członkami, a więc przy pomocy Sądu Obywatelskiego i Sądu Honorowego. Jednak wyroki tych instytucji dotyczyły głównie nieistotnych spraw, które nie wzbudzały większych kontrowersji (AAN, KPM, sygn. 28, Stowarzyszenie „Gospoda Polska” w Harbinie, k. 5-8). Pod jego skrzydłami – jako sekcje – rozwijało działalność wiele mniejszych organizacji o szerokim wachlarzu celów i zadań, między innymi Związek Młodzieży Polskiej, Koło Teatralne, a także zespoły sportowe, w tym drużyna hokejowa: Adam Winiarz, „Główne kierunki i formy aktywności Polaków w Mandżurii w latach 1897-1949”, w *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, red. Andrzej Furier (Szczecin: Książnica Pomorska, 2008), 32.

³⁸ Skóra, „Placówki MSZ drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie”, 700-709.

³⁹ Vasył Veryha, *Ukraine's Struggle for Independence 1914-1923* (Lviv: Misioner, 1998), 384; Андрій Андрійович Попок, „Твардовський Петро”, w *Енциклопедія історії України*, vol. 10, red. Валерій Андрійович Смолій (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 41. Większa część historii rosyjskiego i międzynarodowego zarazem Harbinu była związana z generałem Dmitrijem Leonidowiczem Horwatem (1858-1937). Urodził się on w rodzinie szlacheckiej serbskiego pochodzenia. Jego pradziad Iwan Samojłowicz Horwat w 1751 roku na czele kilkuset Serbów przesiedlił się do Rosji, do Nowej Serbii (późniejsze gubernie noworosyjska i chersońska), gdyż nie zgadzał się z polityką cesarzowej Marii Teresy, która przesiedlała Serbów, oddając ich ziemie Węgrom. Ojcem Dmitrija Horwata był sędzia pokoju Leonid Nikołajewicz Horwat, a matką baronessa Maria Klarowna Pilar von Pilchau (Niemcy bałtyccy), prawnuczka feldmarszałka Kutuzowa. To właśnie jego polityka uniemożliwiła powstanie ukraińskiego konsulatu w Harbinie: Tadeusz Dmochowski, „Rewolucja 1917 r. w strefie wyłączonej Kolei Wschodniochińskiej w Harbinie”, *Gdańskie Studia Azji Wschodniej* 8 (2015): 91-93.

⁴⁰ Volodymyr Kubyjovych, Vasył Markus, *Ukrainians Abroad* (Toronto: University of Toronto Press, 1971), 167.

⁴¹ *Визвольний шлях* 9 (1967): 1038.

⁴² Іван Світ, *Український Національний Дім в Харбіні* (Одеса – Харбін: Інститут Океанічної України, 1943), 1-4.

przemianowany na Ukraiński Dom Narodowy w 1918 roku – powstał w Harbinie na początku 1907 roku, czyli dokładnie w tym samym czasie co Stowarzyszenie „Gospoda Polska” zajmujące się analogiczną działalnością⁴³. Ukraińcom udało się też stworzyć podwaliny własnego systemu edukacyjnego – szkoły początkowe na terenie Harbinu i kilku mniejszych osad kolejowych w Mandżurii⁴⁴.

Ryc. 1. Gmach Stowarzyszenia „Gospoda Polska” w 1925 roku

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 1-Z-307

W tym miejscu widać kolejne podobieństwo pomiędzy polską i ukraińską społecznością w północnych Chinach – obie diaspory charakteryzowały się dużą aktywnością na polu artystycznym. Stąd też zarówno Polacy, jak i Ukraińcy stworzyli wiele organizacji towarzysko-kulturalnych, które następnie przekształciły się w stowarzyszenia o charakterze społeczno-oświatowym, dbające o los swoich społeczności w Mandżurii. Tym sposobem Ukraiński Klub został założony przez ukraińskich kolejarzy, którzy wcześniej zaangażowali się w działalność amatorskiej grupy teatralnej⁴⁵, podobnie jak wspomniany już Jurij Hłuszko-Mowa (ryc. 2), natomiast „Gospoda Polska” wyłoniła się z amatorskiej grupy teatralno-muzycznej pod nazwą Towarzystwo Śpiewacze „Lutnia”, którą założono jeszcze przed wybuchem wojny rosyjsko-japońskiej w latach 1904-1905⁴⁶. Ponadto w 1905 roku, korzystając z liberalizacji polityki władz rosyjskich w stosunku do Polaków i innych mniejszości, postanowiono urządzić „Bal Polski”. Niebawem stał się on tradycyjnym elementem życia polskiej społeczności.

⁴³ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.5515, Raport sytuacyjny, Harbin, 30 września 1931, k. 1.

⁴⁴ Elena Chernolutskaia, „Religious Communities in Harbin and Ethnic Identity of Russian Émigrés”, w *Harbin and Manchuria. Place, space and identity*, red. Thomas Lahusen (Durham: Duke University Press, 2001), 88.

⁴⁵ Ossolineum, ZC, sygn. 294.827, *Listy Harbińskie* 12 (1932), k. 8.

⁴⁶ Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 74.

Co ciekawe, w 1907 roku, korzystając z tego, że obowiązki gubernatora pełnił Polak, generał Bronisław Grąbczewski, uzyskano zatwierdzenie statutu Stowarzyszenia „Gospoda Polska”⁴⁷. Wspomniane stowarzyszenie – we współpracy ze Związkiem Młodzieży Polskiej – organizowało amatorskie przedstawienia teatralne aż do 1945 roku⁴⁸.

Ryc. 2. Jurij Hłuszko-Mowa – jeden z pierwszych liderów ukraińskiej diaspory i członek amatorskiej grupy teatralnej

Źródło: Віктор Черномаз, „Юрій Глушко-Мова – провідник українців на Зеленому Клині”, *Свобода* 37 (2008): 21.

Z biegiem lat zarząd Kolei Wschodniochińskiej, zachęcony szybkim wzrostem populacji w strefie wywłaszczonej ziemi, postanowił rozszerzyć działalność spółki i zaangażował się w rozwijanie przemysłu drzewnego, górniczego oraz rolniczego na terenie Mandżurii. Zatrudnienie znalazło tam wielu Ukraińców⁴⁹. Na przykład jednymi z przedsiębiorców, którzy odkupili dużą koncesję na wycinkę drzew od Kolei Wschodniochińskiej, byli bracia Szewczenko⁵⁰. Ich leśne przedsiębiorstwo znajdowało się w okolicy niewielkiej stacji kolejowej o nazwie Shihtowhotze, skąd sprzedawali swoje towary⁵¹. Zatrudniali oni głównie chińskich robotników odpowiedzialnych za najcięższą oraz najgorzej płatną pracę przy ścinaniu i transporcie drzew, a także Ukraińców i Rosjan jako pracowników biurowych⁵².

⁴⁷ Nernheim, „Polonia harbińska (zarys historyczny)”, 2.

⁴⁸ KP, ZS, sygn. 3390, Wspomnienia z lat młodości w Harbinie (1921-1945), Emilia Czajewska, Szczecin 1985, k. 23-24.

⁴⁹ Chinese Eastern Railway Company, *North Manchuria and the Chinese Eastern Railway* (Harbin: Chinese Eastern Railway Printing Office, 1924), 271.

⁵⁰ David Collier, Cecil L'Estrange Malone, *Manchukuo. Jewel of Asia* (London: Allen and Unwin, 1936), 96.

⁵¹ Serge Cipko, „Ukrainians in Manchuria, China: A Concise Historical Survey”, *Past Imperfect* 1 (1992): 163.

⁵² Chinese Eastern Railway Company, *North Manchuria and the Chinese Eastern Railway*, 190.

Na tym polu przedsiębiorcy ukraińscy ustępowali jednak polskim i rosyjskim, a zwłaszcza Władysławowi Kowalskiemu oraz Kazimierzowi Grochowskiemu⁵³. Co prawda większość polskich przedsiębiorców należała do grupy drobnych rzemieślników, jednak byli też i tacy, którzy stali się pionierami nowych gałęzi przemysłu, nieistniejących dotąd na tym obszarze⁵⁴. Na przykład Adam Czajewski założył pierwsze działające na skalę przemysłową gorzelnie, bracia Jan i Franciszek Wróblewscy – pierwszy browar, a spółka Eugeniusza Dynowskiego i Władysława Kowalskiego – pierwszy młyn parowy⁵⁵. Dodatkowo pierwszą na Dalekim Wschodzie rafinerię cukru zbudowała w 1908 roku w miejscowości Aszyche, około 30 km od Harbinu⁵⁶, spółka cukrowników z Lubelszczyzny pod kierunkiem Bohdana Broniewskiego⁵⁷. Specjalistów i urządzenia sprowadzono z Polski, a buraki uprawiano na miejscu, wprowadzając tym samym nową kulturę rolną, nieznaną dotąd w Chinach⁵⁸. Do Polaków należało też kilka dużych zakładów na terenie Harbinu, takich jak fabryka kufrów podróżnych i wyrobów metalowych Kazimierza Czerwińskiego, fabryka papierosów braci Łopatto (Karaimi), duża fabryka dykty Władysława Kowalskiego, która produkowała towary przeznaczone głównie na eksport do Stanów Zjednoczonych i Europy⁵⁹, gorzelnia Adama Zajewskiego i fabryka kotłów parowych Krasieńskiego. Ponadto Ferdynand Antoni Ossendowski założył w Harbinie pierwszą fabrykę produkującą smar dla kolei⁶⁰.

Niewątpliwie największym polskim, a jednocześnie lokalnym, przedsiębiorstwem w Mandżurii były koncesje leśne Władysława Kowalskiego, znane oraz cieszące się solidną reputacją zarówno wśród biznesmenów, jak i zwyczajnych robotników w całej Mandżurii⁶¹. Koncesje, funkcjonujące także pod nazwą „Leśne Przedsiębiorstwo W. Kowalskiego”, zajmowały tereny leżące wzdłuż wschodniej linii Kolei Wschodniochińskiej⁶², łączącej Harbin z Nikolskiem⁶³. Wspomniane koncesje składały się z sześciu obszarów na wyrąb lasu otrzymanych od rządu chińskiego. Był to olbrzymi teren o powierzchni około 6157 km². Jednak dokładne określenie rozmiarów posiadłości Kowalskiego i nazw poszczególnych koncesji nie jest w pełni możliwe, ponieważ istnieją rozbieżne informacje na ten temat⁶⁴. Przedsiębiorstwo szybko stało się głównym

⁵³ KP, ZS, sygn. 3399, Polska wyspa na żółtym morzu, sporządził Tadeusz Szukiewicz, Kraków, 28 listopada 1949, k. 1-2.

⁵⁴ Rosemary Kathleen Iery Quested, *“Matey” Imperialists: the Tsarist Russians in Manchuria 1895-1917* (Hong Kong: University of Hong Kong Press, 1982), 211.

⁵⁵ Kałuski, *Polacy w Chinach*, 41.

⁵⁶ Wojciech Skóra, „Sytuacja materialna Polonii mandżurskiej w 1929 roku (w świetle raportu Konsula RP Konstantego Symonolewicza)”, *Przegląd Orientalistyczny* 3-4 (2010): 130.

⁵⁷ Cabanowski, *Tajemnice Mandżurii. Polacy w Harbinie*, 12.

⁵⁸ Beata Wojas, „Dzieje Polonii Charbińskiej”, *Zeszyty Historyczne* 30 (1974): 9.

⁵⁹ *The Timberman* 28 (1927): 35.

⁶⁰ David Wolff, *To the Harbin Station. The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1999), 132; Artur Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000), 252.

⁶¹ Felix Patrikeeff, *Russian Politics in Exile. The Northeast Asian Balance of Power, 1924-1931* (Oxford: Houndmills, 2002), 200.

⁶² AAN, KPM, sygn. 11, fragment ogłoszenia w tygodniku „Listy Polskie z Dalekiego Wschodu” (brak daty i paginacji).

⁶³ Skóra, „Sytuacja materialna Polonii mandżurskiej w 1929 roku”, 134.

⁶⁴ Konstanty Symonolewicz, kierownik Delegatury RP w Harbinie w latach 1929-1930, w swoim raporcie do centrali MSZ w Warszawie przedstawił następujący opis koncesji należących do Kowalskiego: Jabłoń – 2430 wiorst kwadratowych, Imianpo – 450 wiorst kw., Mailin oraz Han-dao-

dostawcą drewna dla kolei i okolicznych firm budowlanych⁶⁵. Zapas masy drzewnej ze wszystkich koncesji, przede wszystkim jodeł, sosen, cedrów, dębów, drzew akamitnych i osin, wynosił prawie miliard stóp sześciennych⁶⁶.

Dodatkowo na terenie koncesji powstały dwa duże tartaki (w Jabłoni i Chandaochedzy), a także dwie mniejsze elektrownie. Transport drewna ułatwiała doskonałe rozwinięta sieć kolejowa, w tym 128 kilometrów kolei szerokotorowej, 45 km kolei wąskotorowej i 7 km górskiej kolejki linowej. W zależności od sezonu Kowalski zatrudniał od 2 do 10 tys. robotników fizycznych, najczęściej Chińczyków, a nadto od 90 do 300 pracowników umysłowych, którymi przeważnie byli Polacy⁶⁷. Aby uświadomić sobie skalę przedsięwzięcia gospodarczego prowadzonego przez Kowalskiego, warto nadmienić, że w jego posiadaniu znajdowały się też liczne składy leśne, warsztaty, budynki mieszkalne i biurowe. Z kolei biuro Władysława Kowalskiego, z którego nadzorował eksport, sprzedaż, dostawę i wyrób wszelkich materiałów drzewnych, mieściło się w Harbinie przy ulicy Aptekarskiej 32. Jednak centralnym ośrodkiem jego życia prywatnego stała się osada na terenie koncesji Jabłoń, gdzie działały szpital, szkoła, a nawet biblioteka, do której trafiały polskie gazety z Harbinu i wydawnictwa sprowadzane bezpośrednio z odległej ojczyzny⁶⁸. Tam też Kowalski zamieszkał ze swoją żoną (ryc. 3) i dwiema córkami⁶⁹. Ponadto jego firma w latach 1898-1923 zainwestowała

he-dzy – 1030 wiorst kw., a także Mulin – 1500 wiorst kw., co razem daje 5410 wiorst kw. (AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych – dalej: MSZ, sygn. 11686, Tajny raport kierownika Delegatury RP w Harbinie, Konstantego Symonolewicz, z 19 listopada 1929 roku, k. 3-16). Przy konwersji wiorst kwadratowych na km² – zakładając, że po 1835 roku 1 wiorsta kw. to 1,138 km kw. łatwo policzyć, że ogólna powierzchnia tych koncesji wynosiła w przybliżeniu 6157 km kw. Kate Brown, *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 242. Co ważne, identyczne dane podał Kazimierz Grochowski, charakteryzując przedsiębiorstwo leśne Kowalskiego, stwierdzając, że rozciągało się ono na przestrzeni 5410 wiorst kw. Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 192. Natomiast konsul Symonolewicz w książce wydanej dwa lata po opuszczeniu Harbinu, starając się opisać przedsiębiorstwo Kowalskiego, przytoczył nieco inne dane i nazwy: koncesja w Jabłoni – 2592 km kw., w Chandaochedzy – 404 km kw., w Chajlinie – 693 km kw., w Imieńpo – 480 km kw., w Mulinie – 1600 km². Razem – 5770 km kw. lasu (Symonolewicz, *Miraże mandzurskie*, 286). Kolejny problem stanowią nazwy geograficzne poszczególnych koncesji w dowolny sposób podawane przez Symonolewicz. Jednak opierając się na japońskich i amerykańskich wydawnictwach z lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku można przyjąć, że wówczas przedstawiały się one następująco: Jabłoń – Yablonia – występuje tylko w amerykańskim czasopiśmie branżowym *The Timberman* 28 (1927): 35; Chandaochedzy – Hengtaohotzu, wzmiankowane w pracy: Minami Manshu, Tedsuo Kabushiki Kaisha, *Report on Progress in Manchuria* (Dairen: South Manchuria Railway Company, 1932), 195; Chajlin – Hailin, w opracowaniu: Minami Manshu, Tedsuo Kabushiki Kaisha, *A Brief Survey of the Manchoukuo State Railways* (Mukden: General Direction, 1936), 19.; Imieńpo – Imienpo w: *Bulletin of the Biogeographical Society of Japan* 9 (1939): 33; Mulin – Mulin lub Muling (występują obie formy) w *The Far Eastern Review* 23 (1927): 208; East-Asiatic Economic Investigation Bureau *The Manchoukuo Year Book* (Tokyo: East-Asiatic Economic Investigation Bureau Press, 1934), 339.

⁶⁵ Tedsuo Kabushiki Kaisha, *Glimpses of East Asia* (Tokyo: Nihon Yūsen, 1928), 38.

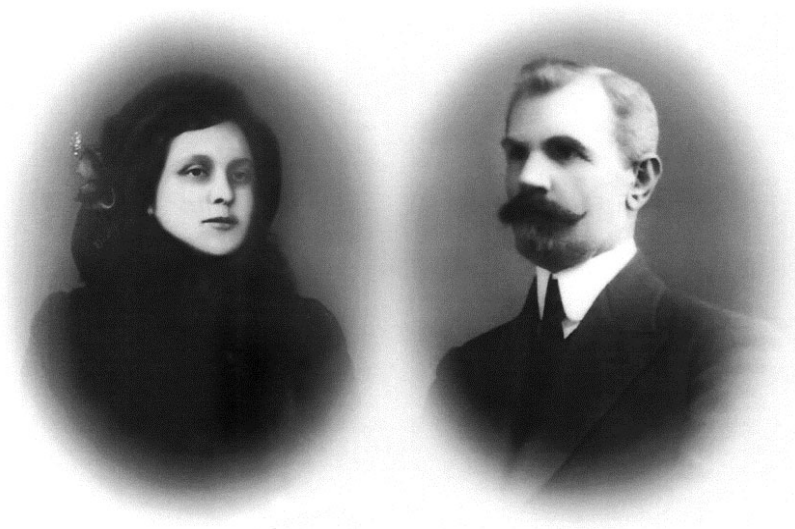
⁶⁶ Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 192.

⁶⁷ CAW, OIISG., sygn. I.303.4.4332, Sprawozdanie z podróży po Mandżurii ppłk. Wacława Jędrzejewicza, 30 września 1925, k. 8.

⁶⁸ Jarosław Neja, „Polski król Mandżurii”, *Wprost* 9 (2003): 68.

⁶⁹ Joanna Wasilewska-Dobkowska, *Sztuka Chin* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009), 57.

w Mandżurii ponad 10 mln dolarów⁷⁰. Mniej więcej w tym samym czasie zyskała renomę największego i najlepiej zorganizowanego przedsiębiorstwa w Mandżurii⁷¹.

Ryc. 3. Władysław Kowalski razem ze swoją żoną Heleną Zacharow około 1920 roku
Źródło: zbiory prywatne Jerzego Czajewskiego ze Szczecina

Kres gospodarczej działalności Władysława Kowalskiego w Mandżurii nastąpił w 1936 roku, kiedy jego koncesje zostały unieważnione przez władze Mandżukuo⁷². Wówczas podobny los podzielili wszyscy Europejczycy, w tym bracia Szewczenko. W przypadku Kowalskiego nie pomogły nawet często ponawiane protesty polskich placówek dyplomatycznych w Tokio oraz Harbinie. Władze japońskie pozorowały chęć dalszych rozmów, a jednocześnie przejęły cały majątek polskiego przedsiębiorcy⁷³. Ostatecznie zrujnowany, doprowadzony do stanu skrajnego wyczerpania Kowalski zmarł 22 listopada 1940 roku w Harbinie na zawał serca⁷⁴.

Władysław Kowalski nie był jedynym Polakiem, który potrafił wykorzystać sprzyjające warunki do rozwoju przedsiębiorczości na początku XX wieku w Mandżurii. Równie bogatym życiorysem mógł się poszczycić także Kazimierz Grochowski, który prywatnie przyjaźnił się z Jackiem Londonem. Grochowski urodził się 26 stycznia 1873 roku w Kochawinie nieopodal Żydaczowa, do liceum uczęszczał we Lwowie oraz Jaśle, ale zagrożenie wynikające z niepodległościowej działalności młodego ucznia wymusiło na nim osiedlenie się w Krakowie, w którym ukończył szkołę średnią. Następnie studiował górnictwo, kolejno na uniwersytecie w Wiedniu, Szkole

⁷⁰ Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, s. 193.

⁷¹ Chinese Eastern Railway Company, *North Manchuria and the Chinese Eastern Railway*, 181-183.

⁷² Neja, „Polski król Mandżurii”, s. 70.

⁷³ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.2015, Stosunek władz japońskich do obywateli polskich w Manchukuo. Raport z 22 września 1937 roku (brak paginacji).

⁷⁴ Антон Петренко, „В.Ф. Ковальский – выдающийся хозяйственник Маньчжурии”, *На сопках Маньчжурии* 34 (1996): 4.

Górnicej w Leoben, akademiach górniczych w Przybramie i Freibergu, gdzie w 1901 roku uzyskał tytuł inżyniera górnictwa⁷⁵.

Dzięki dobremu przygotowaniu zawodowemu stał się cenionym geologiem specjalizującym się w poszukiwaniu złota i paliw kopalnych, a także archeologiem, publicystą oraz działaczem społecznym w środowisku polonijnym na Dalekim Wschodzie, gdzie spędził prawie trzydzieści lat⁷⁶. Pracę zawodową rozpoczął w Zagłębiu Donieckim w Imperium Rosyjskim, ale już w 1906 roku przeniósł się na Daleki Wschód. Początkowo jako geolog odbył tam kilkanaście krótszych podróży po Kraju Ussuryjskim i Sachalinie. W 1909 roku podjął pracę w międzynarodowym koncernie The Upper Amur Gold Mining Co., który zajmował się poszukiwaniem i wydobywaniem złota⁷⁷. Z ramienia tej korporacji odbył w latach 1910-1914 cztery znaczące podróże naukowe po wschodniej Syberii, rozpoczynając nowy okres życia zawodowego w charakterze poszukiwacza złota.

Trasy tych ekspedycji przebiegały przez obszary wschodniej Syberii, które do 1850 roku należały do Chin i pod względem geologicznym były jeszcze słabo zbadane⁷⁸. W 1915 roku Kazimierz Grochowski zdecydował się na opuszczenie wspomnianego koncernu, a rok później od rządu mongolskiego nabył koncesję⁷⁹, obejmującą około 40 tys. km², między innymi na wydobywanie złóż ropy naftowej, węgla i złota w rejonie rzeki Chalchyn gol, gdzie wkrótce otworzył kopalnię, a nawet zakład przetwórczy soli i sody⁸⁰. Niestety jego koncesję, znajdującą się na pograniczu mongolsko-mandżurskim, spotkał ten sam los co przedsiębiorstwo leśne Władysława Kowalskiego⁸¹. W 1936 roku władze marionetkowego państwa Mandżukuo bezprawnie odebrały mu jego pozwolenie, co było częścią szerszego planu ekonomicznego i militarnego podboju Mandżurii przez Armię Kwantuńską, którego realizacja ruszyła we wczesnych latach trzydziestych XX wieku⁸².

⁷⁵ Robert Niedźwiedzki, „Kazimierz Grochowski (1873-1937) – zapomniany badacz złota Syberii”, *Przegląd Geologiczny* 56 (2008): 461.

⁷⁶ Andrzej Grochowski, „Jeszcze o Polonii Mandżurskiej”, *Nasza Rodzina (Paryż)* 11/482 (1984): 34.

⁷⁷ Edward Kajdański, *Długi cień Wielkiego Muru. Jak Polacy odkrywali Chiny* (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2005), 277-299.

⁷⁸ Władysław Pelc, „Z naszej przeszłości. Mandżurska Polonia”, *Nasza Rodzina (Paryż)* 2/473 (1984): 30-32.

⁷⁹ *Echo z Dalekiego Wschodu* 3 (1939): 17.

⁸⁰ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.2015, Odpis przekładu z języka mongolskiego umowy koncesyjnej inż. Grochowskiego, która była podstawą jego starań o ponowne uznanie jego własności nad koncesją przez władze Mandżukuo, k. 7.

⁸¹ Antoni Aleksandrowicz, *Mandżuria i jej przeszłość, teraźniejszość, kraj i ludzie* (Warszawa: Biblioteka Polska, 1937), 167.

⁸² W tym miejscu wypada odnotować fakt, że po inwazji japońskiej sytuacja najbogatszych Polaków w Mandżurii ulegała gwałtownemu pogorszeniu. Władze Mandżukuo odbierały im koncesje, uznając to za formę kary za nieuznanie tego marionetkowego państwa przez stronę polską. Brak normalnych stosunków między Mandżukuo a Rzeczpospolitą paraliżował działania ochronne. Polska nawiązała stosunki dyplomatyczne z Mandżukuo na krótko przed wybuchem II wojny światowej, chcąc zapewnić lokalnej Polonii skuteczną opiekę konsularną. Ambasador Polski w Tokio Tadeusz Romer od 1938 roku prowadził rozmowy z władzami japońskimi w celu zwrotu koncesji lub przynajmniej uzyskania odszkodowań dla Polaków. Tokio celowo zwlekało, zakładając, że nie po to zajęto Mandżurię, aby Europejczycy – w tym Polacy – prowadzili tam dochodową działalność biznesową. Atak niemiecki na Polskę pokrzyżował plany polskich urzędników, gdyż sprawa ta stała się bezprzedmiotowa (Skóra, „Placówki MSZ Drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie”, 708 i 712-713).

Warto dodać, że w 1917 roku Grochowski został zaangażowany do szwedzkiej ekspedycji naukowej, która prowadziła badania na obszarze zachodniej Mongolii. Przez dłuższy czas poszukiwał złota w dorzeczu Amuru, jednak tereny te zostały opanowane przez Armię Czerwoną, co spowodowało jego przyjazd do Harbinu w 1920 roku. Prowadził tam bardzo aktywną działalność zawodową i społeczną, m.in. pracował jako redaktor „Listów Polskich z Dalekiego Wschodu”, „Tygodnika Polskiego” i „Pamiętnika Harbińskiego”. Dodatkowo w latach 1923-1932 wykładał geografii i historię w Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza w Harbinie, zaś w 1927 roku był dyrektorem tej placówki. W 1934 roku wyjechał do Polski i pracował w Katowicach w Kompanii Węglowej. Trzy lata później otrzymał posadę dyrektora kopalni złota w Manili. Udając się na Filipiny, Kazimierz Grochowski zatrzymał się w Harbinie, gdzie zmarł 12 marca 1937 roku⁸³.

Właścicielami sporych koncesji leśnych byli również inni Polacy, między innymi spółka Frank i Kiljański, Łabuński oraz Jan Wróblewski, z tym, że koncesja Łabuńskiego została przejęta po jego śmierci przez Szmakowa, z pochodzenia Tatara, a koncesję Wróblewskiego przejęli Japończycy po opanowaniu Mandżurii⁸⁴.

Z kolei Ukraińcy szczególnie dobrze odnaleźli się w rolnictwie. Uprawiali szeroką gamę zbóż oraz buraki cukrowe⁸⁵. Ponadto prowadzili hodowle bydła, fermy drobiu i pasieki. Co ważne, zboża stopniowo stały się najważniejszym towarem eksportowym Mandżurii, zwłaszcza po światowym kryzysie gospodarczym z 1929 roku⁸⁶.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że od końca XIX do połowy XX wieku trwała zacięta rywalizacja między Rosją a Japonią o panowanie nad Mandżurią, chociaż ta formalnie należała do Chin. Działo się tak, ponieważ była to kraina pełna bogactw naturalnych, między innymi węgla, ropy i rud metali, chociażby żelaza, miedzi i ołowiu. Po wojnie rosyjsko-japońskiej z lat 1904-1905 Mandżuria znalazła się w japońskiej strefie wpływów. W 1932 roku powstało na tym terytorium marionetkowe państwo Mandżukuo⁸⁷. Co ciekawe, Japończycy przeważnie nie wtrącali się do spraw „białych”. Polakom oraz przedstawicielom innych mniejszości na ogół pozwalano żyć spokojnie i bez większych zmian – oczywiście działo się tak pod warunkiem, że przedstawiciele poszczególnych diaspor nie zajmowali się polityką władz japońskich. Niestety niezwykle brutalnie obchodzono się z Chińczykami⁸⁸. Wraz z końcem

⁸³ Kajdański, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 5-13.

⁸⁴ Winiarz, „Główne kierunki i formy aktywności Polaków w Mandżurii w latach 1897-1949”, 42.

⁸⁵ Chinese Eastern Railway Company, *North Manchuria and the Chinese Eastern Railway*, 285.

⁸⁶ Francis Clifford Jones, *Manchuria since 1931* (London: Royal Institute of International Affairs, 1949), 7.

⁸⁷ Pu Yi, *Byłem ostatnim cesarzem Chin*, tłum. Jolanta Mach (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988), 5-6.

⁸⁸ W pobliżu Harbinu – w miejscowości Pingfang, oddalonej o 24 km na południe od miasta – istniał tajny obóz wojskowy realizujący program badań i rozwoju broni biologicznej zainicjowany przez generała Shiro Ishii, prowadzony w latach 1932-1945. Do dziś jest to najbardziej jaskrawy przykład zbrodni wojennych, jakich dopuszczała się armia japońska, między innymi dokonywano tam bestialskich eksperymentów na ludziach, przeprowadzano wiwisekcje, sztucznie wywoływano choroby, truto więźniów fosgenem lub cyjankiem potasu, zakazano węglikiem, symulowano rany wojenne, wywoływano celowe udary, zawały serca oraz dokonywano aborcji. Oprócz tego na więźniach testowano nowe rodzaje broni, takie jak granaty czy miotacze ognia. Szczątki ofiar poddawane były kremacji, a ich prochy wsypany do rzeki Sungari. Ofiarami tych eksperymentów byli przeważnie Chińczycy, Koreańczycy oraz tzw. biali Rosjanie. Nie ma wiarygodnych informacji,

drugiej wojny światowej Mandżuria znalazła się w granicach Chińskiej Republiki Ludowej⁸⁹.

W 1907 roku Polonia mandżurska liczyła 7 tys. osób⁹⁰. Co więcej, w okresie od 1917 do 1920 roku na terenie Harbinu przebywało aż 14 tys. naszych rodaków⁹¹, a łącznie co najmniej 20 tys. w całej Mandżurii⁹². Jednak po 1920 roku rozpoczęły się powroty do Polski. Najpierw okrężną drogą morską, a jesienią 1924 roku, kiedy wznowiono ruch tranzytowy na zachód Europy przez Syberię, wyruszyły do Polski pociągi z repatriantami⁹³. W kolejnej dekadzie mandżurskie miasta zalała fala rosyjskich uchodźców, uciekających przed bolszewikami. W tym samym czasie, według oficjalnych danych polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, na obszarze całych Chin znajdowało się około 5 tys. Polaków⁹⁴, w tym blisko 3 tys. w Harbinie⁹⁵. Dla porównania, ówczesną liczbę Japończyków, którzy w 1932 roku przejęli kontrolę nad miastem,

aby wśród nich znaleźli się Polacy czy Ukraińcy: Yuki Tanaka, *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II* (Boulder: Westview Press, 1996), 136; Sheldon Harris, *Factories of Death. Japanese Biological Warfare, 1932-1945, and the American Cover-up* (London: Routledge, 1994), 26-33; Hal Gold, *Unit 731 Testimony. Japan's Wartime Human Experimentation Program* (Boston: Tuttle Publications, 2003), 109.

⁸⁹ KP, ZS, sygn. 3390, Wspomnienia z lat młodości w Harbinie (1921-1945), Emilia Czajewska, Szczecin 1985, k. 14-15.

⁹⁰ AAN, MSZ, sygn. 10389, Polacy w Chinach i ZSRR – na Dalekim Wschodzie, k. 5.

⁹¹ Всеволод Александрович Анучин, *Географические очерки Маньчжурии* (Moskwa: Государственное издательство географической литературы, 1948), 39; Alina Jabłońska, Kazimierz Krąkowski, „Z dziejów Polonii Harbińskiej”, *Przegląd Orientalistyczny* 2/38 (1961): 160-162; Виктор Петров, *Город на Сунгару* (Waszyngton: Издательство Русско-американского исторического общества, 1984), 8-10.

⁹² Edward Kajdański, *Chiny. Leksykon. Historia, gospodarka, kultura* (Warszawa: Książka i Wiedza, 2005), 87.

⁹³ Pierwszymi Polakami w Mandżurii byli jeńcy wojenni z drugiej połowy XVII wieku. Rosjanie utworzyli z nich oddziały wojskowe, które kilkakrotnie wkroczyły na obszary leżące po południowej stronie rzeki Amur. W większej liczbie Polacy pojawili się na tych terenach także po upadku powstania styczniowego (Aleksandrowicz, *Mandżuria, jej przeszłość, teraźniejszość, kraj i ludzie*, 107). Do większego napływu polskich osadników, przeważnie osób wcielonych do armii carskiej, przyczyniła się wojna rosyjsko-japońska. Natomiast na początku I wojny światowej przybyła do służby na Kolei Wschodniochińskiej grupa maszynistów ewakuowanych z Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Jednocześnie do Mandżurii zaczęły napływać grupy uchodźców wojennych z Królestwa Polskiego. Z kolei w okresie od 1917 do 1920 roku liczba Polaków w Mandżurii zwiększyła się jeszcze bardziej na skutek napływu znacznej liczby jeńców wojennych – Polaków z armii niemieckiej i austriackiej – zwolnionych z obozów, które znajdowały się na graniczących z Mandżurią terytoriach Krajów Zabajkalskiego i Amurskiego (AAN, KPM, sygn. 66, Historia Kolonii Polskiej w Mandżurii, opracował Kazimierz Krąkowski, Warszawa 1951, k. 8). Jeszcze w 1919 roku na stacji Echo, a więc na wschód od Harbinu, przebywało w dawnych koszarach rosyjskich 400 polskich inwalidów, najwięcej z byłej armii austriackiej (Grochowski, *Polacy na Dalekim Wschodzie*, 219). Najmniejsza część Polaków, którzy w latach 1915-1917 przybyli do Mandżurii, składała się z tzw. bieżenców, czyli osób uciekających na wschód z zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego po przerwaniu linii frontu przez wojska niemieckie w maju 1915 roku albo wysiedlanych przymusowo przez rząd rosyjski. Przykładowo ziemie leżące na wschód od Białegostoku opuściło nawet 80% mieszkańców, Aneta Prymaka-Oniszek, *Bieżęństwo 1915. Zapomniani uchodźcy* (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2016), 105-106.

⁹⁴ AAG, APP, sygn. 65, fragment *Tygodnika Polskiego* (Harbin) 246 (1926), k. 17.

⁹⁵ *Wychodźstwo polskie w poszczególnych krajach. Materiały opracowane na podstawie sprawozdań konsularnych przez referat emigracyjny w Wydziale Administracyjno-Paszportowym Departamentu Konsularnego MSZ (kwiecień 1926)* (Warszawa: Wydawnictwo MSZ, 1926), 47.

oceniano na blisko 4 tys. osób⁹⁶. Jednak z biegiem lat liczba polskich obywateli w Mandżurii stale się zmniejszała. W 1930 roku w Harbinie mieszkało już tylko niecałe 2 tys. Polaków⁹⁷. Podobne informacje na łamach czasopisma „Echo z Dalekiego Wschodu” zamieścił, będący na miejscu, prezes Polskiej Izby Handlowej Wiktor Radwan, który był przekonany, że w samym Harbinie znajdowało się około 1,5 tys. Polaków, zaś w całej Mandżurii nie mniej niż 3 tys. reprezentantów polskiej diaspory⁹⁸. Wraz z pogarszającą się sytuacją materialną Polonii jej liczebność utrzymywała się na niskim poziomie. Większość naszych rodaków opuściła pomniejsze miejscowości na terenie Mandżurii i przeniosła się do Harbinu. Stąd w latach 1935-1950 wielkość polskiego skupiska w Mandżurii, a więc głównie Harbinie, szacowano na przynajmniej 1250 osób, chociaż liczba ta mogła być nieco zaniżona⁹⁹.

Natomiast liczebność ukraińskiej diaspory w analogicznym okresie przedstawiała się nieco inaczej. Na początku lat dwudziestych w Mandżurii przebywało co najmniej 22 tys. Ukraińców¹⁰⁰. W kolejnych latach ta liczba jeszcze wzrosła. W połowie lat trzydziestych liczbę Ukraińców w całych Chinach szacowano na 70 tys. osób, z czego połowa znajdowała się w Mandżurii¹⁰¹. Większość z nich osiedliła się w Harbinie, a później wyjechała do Szanghaju, a nawet do Korei, Japonii, Hongkongu, Makao, Indochin i na Filipiny¹⁰². Tuż po opanowaniu Mandżurii przez Armię Czerwoną w 1945 roku mieszkało tam 10 tys. Ukraińców¹⁰³. Jednak jeszcze w tym samym roku część z nich aresztowano, a większość przymusowo deportowano w głąb Związku Radzieckiego¹⁰⁴.

Przewaga liczebna ukraińskiej diaspory wynikała z tego, że podstawę jej obecności w Mandżurii stanowił tzw. Zielony Klin, czyli południowe obszary rosyjskiego Dalekiego Wschodu, przede wszystkim obwody amurski i nadmorski (graniczące z Mandżurią) oraz Sachalin¹⁰⁵. Według spisu powszechnego z 1926 roku mieszkało tam 303 tys. Ukraińców, którzy z czasem osiedlali się w Mandżurii. Po rosyjskiej wojnie

⁹⁶ *Listy Harbińskie* 1 (1932): 6.

⁹⁷ AAN, Konsulat Generalny RP w Charbinie (dalej: KGRP), sygn. 5, Wykaz stanu liczbowego Polaków za granicą, 21 stycznia 1931, (brak paginacji).

⁹⁸ *Echo z Dalekiego Wschodu* 3 (1934): 17.

⁹⁹ Adam Winiarz, „Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Harbinie (1942-1945)”, *Rocznik Polonijny* 2 (1984-1985): 196.

¹⁰⁰ Canfield Smith, *Vladivostok under Red and White Rule. Revolution and Counterrevolution in the Russian Far East, 1920-1922* (London: University of Washington Press, 1975), 75.

¹⁰¹ *Визвольний шлях* 3 (1968): 357.

¹⁰² Ben Dorfman, „White Russians in the Far East”, *Asia* 1 (1935): 167.

¹⁰³ Volodymyr Kubyovych, *Ukraine. A Concise Encyclopedia*, vol. 1 (Toronto: University of Toronto Press, 1963), 248.

¹⁰⁴ Rewi Alley, *Travels in China 1966-1971* (Peking: New World Press, 1973), 391; Петров, *Город на Сунгарі*, 82.

¹⁰⁵ Nazwa Zielony Klin pojawiła się na przełomie XIX i XX wieku dzięki masowej imigracji Ukraińców do południowego regionu Dalekiego Wschodu Imperium Rosyjskiego. Wskutek inicjatywy generała Unterbergera od 1882 roku możliwy był bezpłatny przewóz osiedleńców, przede wszystkim chłopów ukraińskich, z Odessy drogą morską do Władywostoku na przydzielone im działki ziemi na nizinach przy rzekach Amur i Ussuri oraz nad jeziorem Chanka. Początkowo terytorium Zielonego Klinu obejmowało obszar obwodu amurskiego i obwodu nadmorskiego, który pozostał głównym obiektem ukraińskiej kolonizacji Dalekiego Wschodu. Nazwą Zielony Klin zaczęto wtedy określać terytorium od Bajkału do Cieśniny Beringa: Jonathan Smele, *Historical dictionary of the Russian civil wars, 1916-1926* (Lanham: Rowman and Littlefield, 2015), 476.

domowej w 1922 roku Zielony Klin w całości znalazł się w granicach Związku Radzieckiego. Wówczas diaspora ukraińska powiększyła się o skazańców politycznych wysiedlonych z Ukrainy. Pomimo tego zmniejszyła się ogólna liczba tamtejszych Ukraińców – poprzez asymilację przymusową lub dobrowolną¹⁰⁶.

Przedstawiciele obu społeczności aż do 1920 roku posługiwali się rosyjskim obywatelstwem. Poza tym Polacy, podobnie jak Ukraińcy, Żydzi czy Ormianie, pierwotnie przybywali do Mandżurii głównie z chęcią poprawy swojej sytuacji materialnej. Jednak największa różnica między społecznościami polską i ukraińską w Mandżurii polegała na tym, że Polacy, zarówno przed, jak i po rewolucji październikowej (1917 roku), korzystali z przychylnego nastawienia władz rosyjskich, a nawet rosyjskiej diaspory, która do końca II wojny światowej dominowała w europejskiej części miasta, gdzie mieszkało ponad 100 tys. Rosjan¹⁰⁷. Przedstawiciele rosyjskiej kolonii słusznie przypuszczali, że zdolności i zaradność nielicznych Polaków na tym terenie nie osłabią ich pozycji. Paradoksalnie obecność polskiej społeczności w Mandżurii sprzyjała rosyjskiej ekspansji na Dalekim Wschodzie. Stąd też Rosjanie nie wzbraniali się przed przyznaniem sporych przywilejów, będących udziałem polskiej diaspory. Kluczową decyzją – z punktu widzenia tamtejszych Polaków – było udzielenie zgody na budowę kościoła katolickiego już w 1901 roku. W ślad za tym postanowieniem pojawiła się aprobata dla tworzenia polskich organizacji o charakterze charytatywnym, społecznym i oświatowym. Budowa polskiej świątyni została ukończona zaledwie kilka lat po zaakceptowaniu jej planów konstrukcyjnych¹⁰⁸. Ukraińcom udało się to dopiero w 1931 roku, kiedy Mandżurię opanowali Japończycy¹⁰⁹. Niestety tzw. biali Rosjanie, którzy mieli decydujący wpływ na kształt Harbinu nawet podczas japońskiej okupacji, nie uznawali Ukraińców za oddzielny naród i robili wszystko, aby zasymilować ich lokalną społeczność. Było to tym łatwiejsze, że podstawowe narzędzie komunikacji, handlu i nauki stanowił język rosyjski¹¹⁰.

Dopiero w pierwszej połowie lat trzydziestych działalność ukraińskiej diaspory w Mandżurii otrzymała wsparcie ze strony polskiego konsulatu w Harbinie oraz indywidualnych członków polskiej społeczności¹¹¹. Wcześniejsze kontakty polsko-ukraiń-

¹⁰⁶ Walter Kolarz, *The Peoples of the Soviet Far East* (New York: Frederick A. Praeger, 1954), 13.

¹⁰⁷ W 1922 roku rosyjska społeczność w Harbinie liczyła co najmniej 120 tys. mieszkańców, chociaż niektóre źródła podają liczbę nawet 300 tys. osób: Stephan, *The Russian Fascists. Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945*, 40; Olga Bakich, „Émigré Identity: the Case of Harbin”, *The South Atlantic Quarterly* 1/99 (2000): 51-70.

¹⁰⁸ Mariusz Borysiewicz, „Zarys dziejów Polonii w Harbinie”, w *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace słupskich doktorantów historii*, I, red. Wojciech Skóra, Agnieszka Teterycz-Puzio (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2017), 57.

¹⁰⁹ Chernolutskaia, *Religious Communities in Harbin and Ethnic Identity of Russian Émigrés*, 90.

¹¹⁰ Mara Moustafine, „The Harbin Connection: Russians from China”, w *China: Migrating Identities*, red. Shen Yuanfang, Penny Edwards (Canberra: Australian National University, 2002), 75-87.

¹¹¹ W latach trzydziestych XX wieku w Mandżurii działała też Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. Jej przedstawicielom udało się wniknąć w struktury ukraińskich stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, jednak do 1937 roku nie odgrywali decydującej roli wśród ukraińskiej społeczności na terenie północnych Chin. W przypadku konfliktu zbrojnego między Związkiem Radzieckim a Japonią, przywódcy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów byli przekonani, że możliwe jest ustanowienie dalekowschodniego państwa ukraińskiego pod japońskim protektoratem. Roman Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003), 377.

skie ograniczały się głównie do małżeństw mieszanych i przypadkowych kontaktów biznesowych¹¹². Zaplanowane działania strony polskiej na rzecz ukraińskiej kolonii w Mandżurii obejmowały przede wszystkim organizację prelekcji poświęconych jej sprawom ukraińskim¹¹³. Wspomniane odczyty wygłaszali sami Ukraińcy, a odbywało się to najczęściej w siedzibie „Gospody Polskiej”¹¹⁴. Ponadto polskie czasopisma w Harbinie zaczęły podawać szczegółowe informacje o problemach, z jakimi zmagala się lokalna społeczność ukraińska, między innymi o próbach zamknięcia Ukraińskiego Klubu przez lokalne władze, zarówno chińskie, jak i japońskie, które były do tego namawiane przez tzw. białych Rosjan¹¹⁵. Mimo tych trudności, w 1932 roku w Harbinie otworzono Klub „Prometeusz”, którym kierował lider ukraińskiego skupiska, a więc Iwan Świt¹¹⁶. Co ważne, podobne kluby powstały jeszcze tylko w Paryżu, Helsinkach i Sztambule¹¹⁷.

Iwan Świt mieszkał w Harbinie aż do 1937 roku. Był ukraińskim dziennikarzem, pisarzem, historykiem i entuzjastycznym kolekcjonerem znaczków, co w momencie emigracji do Stanów Zjednoczonych zapewniło mu dalsze źródło utrzymania. Osiedł w rejonie Zielonego Klina w 1918 roku, a następnie przeniósł się do Harbinu. W tym mieście przejął wiodącą rolę w organizowaniu ukraińskiego życia społeczno-kulturalnego, redagowaniu gazet i pisaniu obszernie o sprawach ukraińskich w Mandżurii. W latach 1932-1937 był redaktorem ukraińskojęzycznego czasopisma „Мнѣджурський вістник” (Dziennik Mandżurii)¹¹⁸, sekretarzem Ukraińskiego Klubu oraz przedstawicielem Związku Ukraińskich Emigrantów w Mandżurii. W listopadzie 1941 roku Świt przeprowadził się do Szanghaju. Po II wojnie światowej osiedlił się w Nowym Jorku, gdzie opisywał losy ukraińskiej diaspory w Mandżurii¹¹⁹.

Polskie zaangażowanie w sprawy ukraińskiej enklawy wynikało w dużym stopniu z obowiązującej w latach 1921-1939 polityki polskiego rządu wspieranego przez polski wywiad wojskowy, która wpisywała się w tzw. ruch prometejski skierowany przeciwko Związkowi Radzieckiemu¹²⁰. Głównym celem tej doktryny było doprowadze-

¹¹² AAN, KPM, sygn. 66, Historia kolonii polskiej w Mandżurii, opracował Kazimierz Krąkowski, Warszawa 1951, k. 8.

¹¹³ Warto zauważyć, że nie były to jedyne działania podejmowane przez Polaków w Mandżurii. Jedną z ciekawszych inicjatyw stanowiło zatrudnienie Stefana Lewińskiego (1897-1946) (ryc. 4), czyli polskiego orientalisty ukraińskiego pochodzenia, w polskim konsulacie w Harbinie. Jego głównym zadaniem w latach 1936-1940 było utrzymywanie poprawnych stosunków z przedstawicielami ukraińskiej kolonii w Mandżurii (AAN, KGRP, sygn. 15, Akta osobowe Stefana Lewińskiego, k. 2-4).

¹¹⁴ *Визвольний шлях* 7-8 (1967): 875.

¹¹⁵ Kubiyovych, Markus, *Ukrainians Abroad*, 168.

¹¹⁶ Hiroaki Kuromiya, „Ukraine and Eurasian History in the Twentieth Century”, *Harvard Ukrainian Studies* 34, 1-4 (2016): 203.

¹¹⁷ Hiroaki Kuromiya, Georges Mamouliou, *The Eurasian Triangle. Russia, the Caucasus and Japan, 1904-1945* (Warsaw: De Gruyter Open, 2016), 144.

¹¹⁸ Volodymyr Kubiyovych, *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 5 (Toronto: University of Toronto Press, 1993), 123.

¹¹⁹ Serge Cipko, *Ukrainians in Russia. A Bibliographical and Statistical Guide* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994), 18.

¹²⁰ Oczywiście nie był to jedyny powód zainteresowania obszarem Mandżurii wykazywanego przez Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (od 1928 roku Sztabu Głównego Wojska Polskiego) zajmujący się wywiadem, w tym kontrwywiadem, dywersją pozafrontową, kryptologią, a także studiami obcych sił zbrojnych. Dominującą motywacją dla polskich służb specjalnych

nie do przemian niepodległościowych wewnątrz tego państwa, dokonanych przez narody, którym w latach 1918-1921 narzucono siłą system radziecki i w efekcie do rozsadzenia ZSRR na niepodległe państwa narodowe. Stąd też Polacy wspierali materialnie działania ukraińskiej diaspory w Mandżurii¹²¹.

Ryc. 4. Stefan Lewiński (1897-1946)

Źródło: Volodymyr Kubiyovych, *Ukraine. A Concise Encyclopedia*, vol. 2 (Toronto: University of Toronto Press, 1971), 183.

Odpowiadał za to Władysław Pelc (1906-2002)¹²², który w 1932 roku, jako tajny współpracownik polskiego wywiadu, został wysłany do Harbinu, aby zjednać sobie

stanowiła chęć prowadzenia działań wywiadowczych przeciwko ZSRR, chociażby pozyskania informacji o jego armii, przemyśle czy stosunkach wewnętrznych. W tym celu wykorzystywano też nielicznych przedstawicieli polskiej diaspory. Brak jednak szczegółowych informacji o zaangażowaniu członków ukraińskiej społeczności w podobną działalność. Na terenie Mandżurii funkcjonowało kilka polskich placówek wywiadowczych, którym przydzielono następujące kryptonimy: „Hamlet”, „Kulis” i „Mandaryn”. Hiroaki Kuromiya, Andrzej Peplowski, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009), 304-433; Tadeusz Dubicki, „Misja ppłk. dypl. Czesława Pawłowicza w Mandżurii (placówka wywiadowcza „Mandaryn”) 1937-1940”, w *Referaty „Wschód” i „Zachód” Oddziału II SGWP. Współpraca czy rywalizacja?*, red. Robert Majzner (Radomsko: Wydawnictwo Taurus, 2018), 115-133.

¹²¹ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.5527, Raport z dnia 14 października 1932 roku, k. 1.

¹²² Władysław Pelc (1911-2002) urodził się, wychowywał i kształcił w Harbinie. Jednak po skończeniu gimnazjum udał się do Polski, gdzie skończył studia. Będąc w Polsce, został zwolennikiem prometeizmu. Z jego ponownym przyjazdem do Harbinu łączy się powstanie i aktywna działalność Klubu „Prometeusz”, starającego się budować przyjazne stosunki z przedstawicielami narodów podporządkowanych przez Związek Radziecki, zwłaszcza Ukraińcami, Gruzinami i Tatarami. Również z jego osobą związane jest pojawienie się pisma „Listy Harbińskie” (później znane jako „Daleki Wschód”). Władysław Pelc wraz z żoną Heleną i Kazimierzem Grochowskim odegrali decydującą rolę w założeniu Polskiego Koła Wschodoznawczego, co stało się w 1930 roku. Powstało ono z myślą o systematycznym szerzeniu wśród Polaków wiedzy o Mandżurii i Chinach, prowadzeniu badań naukowych i ekonomicznych, pomocy miejscowej młodzieży polskiej kształcącej się w kierunku wschodoznawczym oraz propagowaniu wiedzy o Wschodzie w czasopiśmie i instytucjach działających na terenie Polski. Przed II wojną światową pracował

społeczności Ukraińców, Gruzinów i Tatarów. On też przyczynił się do założenia Klubu „Prometeusz” i przekonania liderów ukraińskiej kolonii do uczestnictwa w jego pracach¹²³. Wymiernym efektem tych prac było czasopismo „Маньджурський вістник” (Dziennik Mandżurii), częściowo finansowane z pieniędzy polskiego konsulatu. Jednak w 1937 roku Pelc został zmuszony do opuszczenia Mandżurii, ponieważ w tym czasie Japończycy rozwiązali wszystkie ukraińskie organizacje poza tzw. Ukraińską Kolonią Narodową w Mandżurii¹²⁴. Była to organizacja całkowicie zdominowana przez ukraińskich nacjonalistów i podlegała japońskim władzom, które ograniczyły działalność społeczno-kulturalną ukraińskiej kolonii do minimum¹²⁵. Od tego momentu losy obu społeczności ponownie toczyły się osobno. Gdy w 1945 roku Armia Czerwona wkroczyła do Mandżurii, większość Ukraińców wywieziono do Związku Radzieckiego i zlikwidowano Ukraińską Kolonię Narodową w Mandżurii. Z kolei polskiej społeczności udało się przetrwać do 1950 roku, kiedy odjechał ostatni pociąg z polskimi repatriantami, którzy w większości trafili na tzw. Ziemię Odzyskane, w szczególności do Szczecina, Wrocławia i Gdańska¹²⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

a) Archiwum Prymasa Polski

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

a) Kolonia Polska w Mandżurii

b) Konsulat Generalny RP w Charbinie

c) Ministerstwo Spraw Zagranicznych

Biblioteka Polska w Paryżu

a) Archiwum Władysława Pelca

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

a) Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939

Książnica Pomorska w Szczecinie

a) Zbiory specjalne

Library of Congress (Biblioteka Kongresu w Waszyngtonie)

a) Manuscripts (Zbiory rękopisów)

Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie

a) Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji

w polskiej służbie dyplomatycznej. Wybuch wojny zastał go w Paryżu. We Francji pozostał do końca swojego życia. Pochowano go w Beaugency koło Orleanu. Przez długi okres współpracował ze zgrupowaniem Księży Pallotynów. Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: BPP), Archiwum Władysława Pelca (dalej: AWP), sygn. 1, Curriculum vitae (brak daty), k. 3.

¹²³ BPP, AWP, sygn. 1, Curriculum vitae (brak daty), k. 2.

¹²⁴ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.5693, Reorganizacja ruchu prometejskiego w Paryżu, 31 sierpnia 1937 roku, k. 1-3.

¹²⁵ CAW, OIISG, sygn. I.303.4.5500, Sytuacja polityczna na Dalekim Wschodzie (brak daty), k. 81.

¹²⁶ KP, ZS, sygn. 4420, Na ziemię ojców. Przez dziewięć mórz i trzy oceany, Lubań, 1 września 2013, k. 1-5.

National Archives and Records Administration at College Park (Narodowe Archiwum Stanów Zjednoczonych w College Park)
 a) Records of the Department of State (Akta Departamentu Stanu)
 b) Records of the National Security Council (Akta Rady Bezpieczeństwa Narodowego)
 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu
 a) Zbiory czasopism
 Zbiory prywatne Jerzego Czajewskiego ze Szczecina

Opracowania:

- Aleksandrowicz, Antoni. *Mandżuria i jej przeszłość, teraźniejszość, kraj i ludzie*. Warszawa: Biblioteka Polska, 1937.
- Alley, Rewi. *Travels in China 1966-1971*. Peking: New World Press, 1973.
- Bakich, Olga. „Émigré Identity: the Case of Harbin”, *The South Atlantic Quarterly* 1/99 (2000): 51-73.
- Borysiewicz, Mariusz. „Zarys dziejów Polonii w Harbinie”. W *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace słupskich doktorantów historii*, I, red. Wojciech Skóra, Agnieszka Teterycz-Puzio, 45-72. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej, 2017.
- Brown, Kate. *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Bureau of Information Manchukuo State Council. *An Outline of the Manchukuo Empire, 1939*. Dairen: Manchuria Daily News Press, 1939.
- Cabanowski, Marek. *Tajemnice Mandżurii. Polacy w Harbinie*. Warszawa: Muzeum Niepodległości: 1993.
- Chernolutskaya, Elena. „Religious Communities in Harbin and Ethnic Identity of Russian Émigrés”. W *Harbin and Manchuria. Place, space and identity*, red. Thomas Lahusen, 79-96. Durham: Duke University Press, 2001.
- Chinese Eastern Railway Company. *North Manchuria and the Chinese Eastern Railway*. Harbin: Chinese Eastern Railway Printing Office, 1924.
- Cipko, Serge. „Ukrainians in Manchuria, China: A Concise Historical Survey”. *Past Imperfect* 1 (1992): 155-173.
- Cipko, Serge. *Ukrainians in Russia. A Bibliographical and Statistical Guide*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994.
- Clausen, Søren, Thøgersen, Stig. *The Making of a Chinese City. History and Historiography in Harbin*. Armonk: M.E. Sharpe, 1995.
- Collier, David, Malone, Cecil L'Estrange. *Manchukuo. Jewel of Asia*. London: Allen and Unwin, 1936.
- Dorfman, Ben. „White Russians in the Far East”, *Asia* 1 (1935): 167.
- Dmochowski, Tadeusz. „Rewolucja 1917 roku w strefie wyłączonej Kolei Wschodniochińskiej w Harbinie”. *Gdańskie Studia Azji Wschodniej* 8 (2015): 91-102.
- Dubicki, Tadeusz. „Misja ppłk. dypl. Czesława Pawłowicza w Mandżurii (placówka wywiadowcza „Mandaryn”) 1937-1940”. W *Referaty „Wschód” i „Zachód” Oddziału II SGWP. Współpraca czy rywalizacja?*, red. Robert Majzner, 115-133. Radomsko: Wydawnictwo Taurus, 2018.
- East-Asiatic Economic Investigation Bureau. *The Manchoukuo Year Book*. Tokyo: East-Asiatic Economic Investigation Bureau Press, 1934.

- Gold, Hal. *Unit 731 Testimony. Japan's Wartime Human Experimentation Program*. Boston: Tuttle Publications, 2003.
- Grochowski, Andrzej. „Jeszcze o Polonii Mandżurskiej”. *Nasza Rodzina (Paryż)* 11/482 (1984): 32-35.
- Grochowski, Kazimierz. *Polacy na Dalekim Wschodzie*. Harbin: Harbin Daily News Press, 1928.
- Harcave, Sidney. *The Memoirs of Count Witte*. Armonk: M.E. Sharpe, 1990.
- Harrell, Stevan. *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers*. Seattle: University of Washington Press, 1995.
- Harris, Sheldon. *Factories of Death. Japanese Biological Warfare, 1932-1945, and the American Cover-up*. London: Routledge, 1994.
- „Historia Parafii Polsko Katolickiej w Charbinie”. *Pamiętnik Charbiński* 1 (1923): 22-32.
- Hummel, Arthur. *Eminent Chinese of the Ch'ing Period*. Washington: United States Government Printing Office, 1943.
- Jabłońska, Alina, Krąkowski, Kazimierz. „Z dziejów Polonii Harbińskiej”. *Przegląd Orientalistyczny* 2/38 (1961): 159-162.
- Jones, Francis Clifford. *Manchuria since 1931*. London: Royal Institute of International Affairs, 1949.
- Kaisha, Tedsuo Kabushiki. *Glimpses of East Asia*. Tokyo: Nihon Yūsen, 1928.
- Kajdański, Edward. *Chiny. Leksykon. Historia, gospodarka, kultura*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005.
- Kajdański, Edward. *Długi cień Wielkiego Muru. Jak Polacy odkrywali Chiny*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2005.
- Kajdański, Edward. *Korytarz. Burzliwe dzieje Kolei Wschodniochińskiej 1898-1998*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000.
- Kajdański, Edward. *Polacy na Dalekim Wschodzie. Inżynier Kazimierz Grochowski, Czyngis-chan i złoto barona Ungerna*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2014.
- Kajdański, Edward. *Wspomnienia z mojej Atlantydy*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2013.
- Kański, Marian. *Polacy w Chinach*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 2001.
- Kijas, Artur. *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000.
- Kolarz, Walter. *The Peoples of the Soviet Far East*. New York: Frederick A. Praeger, 1954.
- Krausse, Alexis. *Russia in Asia. A Record and Study*. London: Grant Richards, 1900.
- Kubiyovych, Volodymyr. *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 5. Toronto: University of Toronto Press, 1993.
- Kubiyovych, Volodymyr. *Ukraine. A Concise Encyclopedia*, vol. 1. Toronto: University of Toronto Press, 1963.
- Kubiyovych, Volodymyr. *Ukraine. A Concise Encyclopedia*, vol. 2. Toronto: University of Toronto Press, 1971.
- Kubiyovych, Volodymyr, Markus, Vasyl. *Ukrainians Abroad*. Toronto: University of Toronto Press, 1971.
- Kuromiya, Hiroaki. „Ukraine and Eurasian History in the Twentieth Century”. *Harvard Ukrainian Studies* 34, 1-4 (2016): 195-213.
- Kuromiya, Hiroaki, Mamoulia, Georges. *The Eurasian Triangle. Russia, the Caucasus and Japan, 1904-1945*. Warsaw: De Gruyter Open, 2016.
- Kuromiya, Hiroaki, Peplowski, Andrzej. *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.

- Little, Alicia. *Li Hung Chang. His Life and Times*. London: Cassell and Company, 1903.
- Ludwig, Albert Philip. *Li Hung Chang and Chinese Foreign Policy, 1870-1885*. Los Angeles: Manuscript, 1936.
- MacMurray, John Van Antwerp. *Treaties and Agreements with and Concerning China, 1894-1919*. New York: Oxford University Press, 1921.
- Manshu, Minami, Kaisha, Tedsudo Kabushiki. *A Brief Survey of the Manchoukuo State Railways*. Mukden: General Direction, 1936.
- Manshu, Minami, Kaisha, Tedsudo Kabushiki. *Report on Progress in Manchuria*. Dairen: South Manchuria Railway Company, 1932.
- Moustafine, Mara. *Secrets and Spies. The Harbin Files*. London: N.S.W. Vintage, 2002.
- Moustafine, Mara. „The Harbin Connection: Russians from China”. W *China: Migrating Identities*, red. Shen Yuanfang, Penny Edwards, 75-87. Canberra: Australian National University, 2002.
- Nahm, Andrew. *Korea: Tradition and Transformation. A History of the Korean People*. Elizabeth: Hollym International Corporation, 1996.
- Neja, Jarosław. „Polski król Mandżurii”. *Wprost* 9 (2003): 68-70.
- Nernheim, Stanisław. „Polonia harbińska (zarys historyczny)”. *Daleki Wschód* 7 (1934): 1-3.
- „News of the propaganda”, *Catholic Missions and Annals of the Propagation of Faith* 1 (1924): 94-95.
- Niedźwiedzki, Robert. „Kazimierz Grochowski (1873-1937) – zapomniany badacz złota Syberii”. *Przegląd Geologiczny* 56 (2008): 460-464.
- Nish, Ian. *The Origins of the Russo-Japanese War*. London: Longman, 1996.
- „Oaza polskości w sercu Azji. Rozmowa z ks. prał. Ostrowskim z Charbina”. *Ilustrowany Kuryer Codzienny*, 18 września 1935.
- Patrikeeff, Felix. *Russian Politics in Exile. The Northeast Asian Balance of Power, 1924-1931*. Oxford: Houndmills, 2002.
- Pelc, Władysław. „Z naszej przeszłości. Mandżurska Polonia”. *Nasza Rodzina (Paryż)* 2/473 (1984): 30-35.
- Prymaka-Oniszk, Aneta. *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2016.
- Rea, George Bronson. „Before the Kyoto Conference of the Institute of Pacific Relations”. *The Far Eastern Review: Engineering, Finance, Commerce* 25 (1929): 483-500.
- Quested, Rosemary Kathleen Iery. *“Matey” Imperialists: the Tsarist Russians in Manchuria 1895-1917*. Hong Kong: University of Hong Kong Press, 1982.
- Quested, Rosemary Kathleen Iery. *Sino-Russian Relations. A Short History*. London: George Allen and Unwin, 1984.
- Reyman, Edmund Jan. *Encyklopedia nauk politycznych*, tom 3. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska”, 1938.
- Rodziński, Witold. *Historia Chin*. Wrocław: Ossolineum, 1992.
- Skóra, Wojciech. „Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władywostoku w latach 1920-1924”. W *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, red. Andrzej Furier, 75-100. Szczecin: Książnica Pomorska, 2008.
- Skóra, Wojciech. „Placówki MSZ Drugiej Rzeczypospolitej w Harbinie w latach 1920-1941 na tle dziejów Chin i Mandżurii (Mandżukuo). Szkic do problemu”. W *Na szlakach dwóch światów. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Hauzińskiemu*, red. Agnieszka Teterycz-Puzio, 677-717. Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2016.

- Skóra, Wojciech. „Sytuacja materialna Polonii mandżurskiej w 1929 roku (w świetle raportu Konsula RP Konstantego Symonolewicza)”. *Przegląd Orientalistyczny* 3-4 (2010): 125-140.
- Smele, Jonathan. *Historical dictionary of the Russian civil wars, 1916-1926*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2015.
- Smith, Canfield. *Vladivostok under Red and White Rule. Revolution and Counterrevolution in the Russian Far East, 1920-1922*. London: University of Washington Press, 1975.
- Stephan, John. *The Russian Fascists. Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945*. London: Hamish Hamilton, 1978.
- Symonolewicz, Konstanty. *Miraże mandżurskie*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1932.
- Tanaka, Yuki. *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II*. Boulder: Westview Press, 1996.
- Theiss, Wiesław. *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919-1923*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1992.
- Tong, Hollington. *Facts about the Chinese Eastern Railway Situation*. Harbin: Committee for Public Enlightenment of Northeastern Provinces, 1929.
- Tsao, Lienen. *The Chinese Eastern Railway. An Analytical Study*. Shanghai: Bureau of Industrial and Commercial Information, 1930.
- Urbansky, Sören. *Kolonialer Wettstreit. Russland, China, Japan und die Ostchinesische Eisenbahn*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2008.
- Veryha, Vasyl. *Ukraine's Struggle for Independence 1914-1923*. Lviv: Misioner, 1998.
- Wang, Chin-Chun. „The Chinese Eastern Railway”. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 122 (1925): 57-69.
- Wasilewska-Dobkowska Joanna. *Sztuka Chin*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009.
- Winiarz, Adam. „Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Harbinie (1942-1945)”. *Rocznik Polonijny* 2 (1984-1985): 195-206.
- Winiarz, Adam. „Główne kierunki i formy aktywności Polaków w Mandżurii w latach 1897-1949”. W *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, red. Andrzej Furier, 27-49. Szczecin: Książnica Pomorska, 2008.
- Witte, Sergei Yulievich. *The Memoirs of Count Witte*. Garden City: William Heinemann, 1921.
- Wojas, Beata. „Dzieje Polonii Charbińskiej”. *Zeszyty Historyczne* 30 (1974): 3-15.
- Wolff, David. *To the Harbin Station. The Liberal Alternative in Russian Manchuria, 1898-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Wychodźstwo polskie w poszczególnych krajach. Materiały opracowane na podstawie sprawozdań konsularnych przez referat emigracyjny w Wydziale Administracyjno-Paszportowym Departamentu Konsularnego MSZ (kwiecień 1926)*. Warszawa: Wydawnictwo MSZ, 1926.
- Wysocki, Roman. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.
- XYZ. „Rozwój stosunków polsko-chińskich (1917-1936)”. *Polityka Narodów* 10 (1937): 145-161.
- Yi, Pu. *Byłem ostatnim cesarzem Chin*. Tłum. Jolanta Mach. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988.

- Анучин, Всеволод Александрович. *Географические очерки Маньчжурии*. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1948.
- Петренко, Антон. „В.Ф. Ковальський – выдающийся хозяйственник Маньчжурии”. *На сопках Маньчжурии* 34 (1996): 4-5.
- Петров, Виктор. *Город на Сунгари*. Вашингтон: Издательство Русско-американского исторического общества, 1984.
- Попок, Андрій Андрійович. „Твардовський Петро”. W *Енциклопедія історії України*, t. 10, red. Валерій Андрійович Смолій, 41. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013.
- Світ, Іван. „Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки)”. *Визвольний шлях* 4 (1963): 88-98.
- Світ, Іван. „Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки)”. *Визвольний шлях* 5 (1963): 516-524.
- Світ, Іван. *Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича*. Одеса – Хабаровськ: Інститут Океанічної України, 1944.
- Світ, Іван. *Український Національний Дім в Харбіні*. Одеса – Харбін: Інститут Океанічної України, 1943.
- Чорномаз, Віктор. „Юрій Глушко-Мова – провідник українців на Зеленому Клині”. *Свобода* 37 (2008): 21.
- Biuletyn Polskiej Izby Handlowej w Harbinie* 5 (1932): 3.
- Bulletin of the Biogeographical Society of Japan* 9 (1939): 33-35.
- Echo z Dalekiego Wschodu* 3 (1939): 17.
- Listy Harbińskie* 1 (1932): 6.
- Praca. Pismo Postępowe i Demokratyczne* 8 (1918): 10.
- The Far Eastern Review* 23 (1927): 208-210.
- The Timberman* 28 (1927): 35-36.
- Визвольний шлях* 3 (1968): 357.
- Визвольний шлях* 7-8 (1967): 875.
- Визвольний шлях* 9 (1967): 1038.

Summary

THE COEXISTENCE OF POLISH AND UKRAINIAN DIASPORA IN MANCHURIA, 1898-1950. AN OUTLINE OF THE PROBLEM

In the first half of the twentieth century, Manchuria occupied a special place in the Chinese scenery. More importantly, the land distinguished itself with a conflict-free multiculturalism. Further, it was a territory lying immediately in the borderland between Slavic and Chinese spheres of influence with all ensuing consequences. Poles and Ukrainians constituted an important part of this cultural melting pot, involving a fusion of nationalities and ethnicities. Undoubtedly, Ukrainians as well as Poles in Northeastern China contributed greatly to the cultural enrichment of the inhabited area. Regrettably, the socio-cultural activities of numerous Polish and Ukrainian communities scattered across the

region came to a sudden halt with the Soviet invasion of Manchuria in August 1945. Therefore, this text is devoted primarily to the study of Polish and Ukrainian settlement in Manchuria.

Key words: *Polish Diaspora, Ukrainian Diaspora, Manchuria, China*

